

MAGDALENA GÓRSKA (Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa)

## HIEROGLIFIK W TEORII RZECZYPOSPOLITEJ (XVII–XVIII WIEKU). ZARYS PROBLEMATYKI

Piśmiennictwo z terenu Rzeczypospolitej, począwszy od Mikołaja Reja (*Żwierzyniec*, 1562), cechuje szczególne upodobanie do „hieroglifiki”<sup>1</sup>. Mimo postrzeganej niejednorodności ujęć teoretycznych *hieroglyphicum* traktuje się przeważnie jako formę archaiczną *symbolum* i *emblema*, nieskomplikowaną pod względem sensu i budowy, sprowadzaną najczęściej do prostego znaku symbolicznego pozbawionego elementu słownego. Teresa Michałowska zrekonstruowała staropolską definicję na podstawie dawnych retoryk i poetyk w sposób następujący: „obraz (*pictura*) jakiejś rzeczy, stanowiący jej znak (*signum*) na podstawie zwyczaju, ustanowienia (*ex instituto*), a nie zgodnie z naturą” lub „utwór zawierający znak (*signum*, *nota*) jakiejś rzeczy albo związany z ową rzeczą w sposób naturalny, albo oznaczający tę rzecz na podstawie umowy”<sup>2</sup>.

Niniejszy artykuł daleki jest od ujęcia monograficznego. Podstawowym jego celem jest konfrontacja podanych formuł z obszerniejszym materiałem źródłowym (zob. aneks) oraz aktualnym stanem wiedzy na temat sposobów wykorzystania egipskich hieroglifów w kulturze XVI–XVIII wieku<sup>3</sup>. Pod-

<sup>1</sup> Zob. J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 53–54, 89 i n.

<sup>2</sup> T. Michałowska, *Staropolska teoria genologiczna*, Wrocław 1974, s. 174.

<sup>3</sup> Zob. m.in. E. Iversen, *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition*, Copenhagen 1961; L. Dieckmann, *Hieroglyphics: The History of a Literary Symbol*, Washington 1970; *Egyptomania: Egypt in western art, 1730–1930*, ed. J.M. Humbert, M. Pantazzi, C. Zeigler, Paris 1994; D. Syndram, *Die Ägyptenrezeption unter August dem Starken. Der „Apis-Altar” Johann Melchior Dinglingers*, Mainz am Rhein 1999; *The Wis-*

jęto w nim również zagadnienie stapiania się hieroglifiku z emblematem i symbolem w konsekwencji szczegółowych rozwiązań teoretycznych, także definicji osiemnastowiecznych, w których hieroglifik zyskał nowy status za sprawą połączenia inspiracji hermetycznych z odkryciami archeologii<sup>4</sup>. W nowożytnych dziejach hieroglifiku za kluczowe zagadnienie uznaje się utożsamienie hieroglifów z literami, któremu kres położyły dopiero badania Jeana-François Champolliona. Wyprowadzona ze źródeł greckich teoria zyskała neoplatoniską interpretację skoncentrowaną na pojęciu mądrości, inspirując w sposób szczególny badania nad sztuką pamięci i językiem uniwersalnym<sup>5</sup>. Stąd uwaga badaczy gatunków symbolicznych nie koncen-

---

*dom of Egypt: Changing visions through the ages*, ed. P. Ucko, T. Champion, London 2003; *Hieroglyphen. Stationen einer anderen abendländischen Grammatologie*, hrsg. A. Assmann, J. Assmann, München 2003 („Archäologie der literarischen Kommunikation”, t. VIII); J.S. Curl, *Egyptian revival: Ancient Egypt as the Inspiration for Design Motifs in the West*, New York 2005.

<sup>4</sup> Zob. K.L. Cope, *Directions to signify Exploring the Emblems of Enlightenment Allegory*, [w:] *Enlightening Allegory: Theory, Practice, and Contexts of Allegory in the Late Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ed. idem, New York 1993, s. 171–218; M. Bath, *Speaking Pictures: English Emblem Books and Renaissance Culture*, London–New York 1994, s. 255–264; P.M. Daly, *What Happened to English Emblems During the Eighteenth and Nineteenth Centuries?*, [w:] *The Telling Image: Explorations in the Emblem*, ed. A.L. Bagley, E.M. Griffin, A.J. McLean, New York 1996, s. 227–251; M. Young, *Emblems in Eighteenth-Century French Literature: Possible Fields of Exploration*, [w:] *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik. Multivalence and Multifunctionality of the Emblem. Akten des 5. Internationalen Kongresses der Society for Emblem Studies. Proceedings of the 5th International Conference of the Society of Emblem Studies*, hrsg. W. Harms, D. Peil unter Mitarbeit von M. Waltenberger, Teil I, Frankfurt am Main 2002, s. 211–228.

<sup>5</sup> Zob. m.in. L. Dieckmann, *op. cit.*; M.V. David, *Le débat sur les écritures et l'hieroglyphe aux XVIIe et XVIIIe siècles et l'application de la nation de déchiffrement aux écritures mortes*, Paris 1965; C.F. Brunon, *Signe, figure, langage. Les Hieroglyphica d'Horapollon*, [w:] *L'Emblème à la Renaissance*, éd. Y. Giraud, Paris 1982, s. 29–47; M. Fumaroli, *Hieroglyphes et lettres. La „Sagesse mystérieuse des anciens” au XVIIe siècle, „XVIIe siècle”* XL, 1988, nr 158, s. 7–20; G.F. Strasser, *Lingua Universalis. Kryptologie und Theorie der Universalisprachen im 16. und 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1988; C. Balavoine, *Le modèle hiéroglyphique à la Renaissance*, [w:] *Le modèle à la Renaissance, études réunies et présentées par C. Balavoine, J. Lafond, P. Laurens*, Paris 1986, s. 209 i n.; eadem, *De la perversion du signe égyptien dans la langage iconique de la Renaissance*, [w:] *L'Égypte imaginaire de la Renaissance à Champollion*, éd. Ch. Grell, Paris 2001, s. 27–48; U. Eco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, przeł. W. Soliński, przedmowa J. Le Goff, Gdańsk–Warszawa 2002, s. 155 i n.; J. Dębowska, *Badania nad pismem egipskim w XIX wieku*, [w:] *Hieroglifem pisane dzieje... Starożytny Wschód w wyobraźni romantycznej. Studia*, red. W. Szturc, M. Bizior-Dombrowska, Warszawa 2007, s. 29–52.

trowała się wyłącznie na opisie przejawów preemblematyki, do której zaliczone zostały dzieła Francesca Colonna (*Hypnerotomachia Poliphili*, 1499) i Horapolla (*Hieroglyphica*, 1505)<sup>6</sup>. Nad rolą hieroglifiki zastanawiano się w szerszym kontekście przejmowania elementów tradycji (także średniowiecza, między innymi heraldyki i bestiariuszy) oraz wspólnej gatunkom symbolicznym adaptacyjności i marginalności, której przypisuje się obecnie większe znaczenie niż definicjom pochodzącym z traktatów i podręczników<sup>7</sup>. Brak lemmy (nie był to stały element definicji) nie stał na przeszkodzie, by przykłady hieroglifików włączać w porządkowane za pomocą pojęć moralnych i cnót indeksy kompendiów retorycznych i ikonologii. Motywy obrazowe hieroglifiki i emblematyki, dalekie od ilustracyjności w rozumieniu współczesnym, podporządkowywano tym samym określeniom ogólnym, które w konstrukcji emblematycznej pełniły rolę toposu, miejsca wspólnego lub komentarza części słownej<sup>8</sup>. Przykładem zacierania różnic między gatunkami symbolicznymi na skutek praktyki indeksowania<sup>9</sup> mogą być na gruncie polskim dwa utwory nazwane *Hieroglyphicum*, napi-

<sup>6</sup> Por. Horapollon, *Hieroglify*, przeł. i komentarzem opatrzył J. Kroczak, wstęp J. Sokolski, Wrocław 2003 (tu obszerna literatura przedmiotu); F. Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili: The Strife of Love in a Dream*, transl., introduction J. Godwin, London 2005. Zob. także G. Pozzi, *Les Hiéroglyphes de l'Hypnerotomachia Poliphili*, [w:] *L'Emblème à la Renaissance...*, s. 15–27; D. Russell, *Emblems and Hieroglyphics: Some Observations on the Beginning and Nature of Emblematic Forms*, „Emblematika” I, 1986, nr 2, s. 227–239; P.G. Leal, *Belles lettres: hieroglyphs, emblems and the philosophy of images*, [w:] *The international emblem: from incubula to the internet. Selected proceedings of the Eight International Conference of the Society for Emblem Studies, 28<sup>th</sup> July – 1st August, 2008, Winchester College*, ed. S. McKeown, Cambridge 2010, s. 97–111.

<sup>7</sup> Zob. m.in. D. Peil, *On the Question of a Physiologus Tradition in Emblematic Art and Writing*, [w:] *Animals in the Middle Ages: A Book of Essays*, ed. by N.C. Flores, New York–London 1996, s. 103–130; *Aspects of Renaissance and Baroque Symbol Theory 1500–1700*, ed. P.M. Daly, J. Manning, New York 1999; M. Kiefer, *Ex mysticis Aegyptiorum literis. Überlegungen zum Verhältnis von Emblematik und Hieroglyphenkunst*, [w:] *Hieroglyphen...*, s. 191–219; A. Rolet, *Aux sources de l'emblème: blasons et devises*, „Littérature” 2007, nr 145, s. 53–78; P.M. Daly, *Emblem Theory: Modern and Early Modern*, [w:] *Companion to Emblem Studies*, ed. idem, New York 2008, s. 46–47; D. Russell, *Emblems, frames, and other marginalia: defining emblematic*, „Emblematika” XVII, 2009, s. 1–40.

<sup>8</sup> Por. idem, *Illustration, Hieroglyph, Icon: The Status of the Emblem Picture*, [w:] *Polyvalenz und Multifunktionalität der Emblematik...*, Teil I, s. 73–90.

<sup>9</sup> Por. J. Sokolski, *Barokowa księga natury. O europejskiej symbolografii wieku siedemnastego*, Wrocław 1992, s. 68; idem, *Słownik barokowej symboliki natury. Tom wstępny. Barokowa księga natury*, Wrocław 2000, s. 83; J. Pelc, *op. cit.*, s. 53–54; M. Górńska, *Emblematyka jako źródło staropolskiej erudycji. Geneza i funkcja materiału symbolicznego w polskich kom-*

sane w 1605 roku w kolegium jezuitów w Braniewie. Od *Emblema* różniły się zamieszczonym poniżej opisem motywu symbolicznego określeniem cnoty (*Prudentia, Iusticia*)<sup>10</sup>. Zbliżoną konstrukcję (pojęcie ponad kartuszem z motywem) zastosowano w emblematycznym zbiorze Hieronima Bildziukiewicza *Divi tutelaris patrii Casimiri insigne virtutum hieroglyphicis emblematum figuris adumbratum...* (Wilno 1610), opartym na dziele Pieria Valeriano *Hieroglyphica* (1556). Wyjaśnienia erudycyjnych zestawień i fuzji gatunków upatrywać można w retorycznej *eloquentia*, przywołanej między innym w dedykacji druku *Leopardus... Henrici Firley Archiepiscopi Gnesnensis...* (1624). Publikację tę, zawierającą utwory pióra uczniów kolegium jezuitów w Kaliszu (między innymi wiersze wizualne), współtworzyły stemmatyczne miedzioryty inspirowane hieroglificznymi ikonami ze zbioru Jánoša Zsámbokyege (Joannes Sambucus, *Emblemata, cum aliquot numinis antiqui operis...*, 1564)<sup>11</sup>. W szkołach jezuickich zakres i specyfikę recepcji dyktowała *Ratio studiorum* (1586 i wydania kolejne), w której hieroglifikę wymieniano jako jeden z elementów uczniowskich ćwiczeń („interpretare illud hieroglyphicum, symbolum pythagoreum, apophtegma, adagium, emblema, aenigma”)<sup>12</sup>. Przywołany poniżej materiał wskazuje, że praktyka szkolna i erudycje retoryczne okazały się decydujące dla recepcji hieroglifiki w Rzeczypospolitej, która daleka była od inspiracji pismami hermetycznymi publikowanymi pod patronatem „wynałaczy” hieroglifów Hermesa Trismegistosa, sporadycznie notowanymi w polskich bibliote-

*pendiach*, [w:] *Staropolskie kompendia wiedzy*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, J. Partyka, Warszawa 2009, s. 99–132.

<sup>10</sup> *In primo... Simonis Rudnicki... episcopi Varmiensis in suum episcopatum adventu gratulationes a studiosa iuventute Collegii Brunsbergen. Societatis Iesu factae et oblatae*, Georg Schönfels, Braniewo 1605, k.nlb. 13v–15v.

<sup>11</sup> *Leopardus illustrissimi ac reverendissimi domini... Henrici Firley Archiepiscopi Gnesnensis... Gnesnensem primum Archidioecesim ingredientis ab animantibus salutatus quae Gnesnensium Archiepiscoporum stemmatibus incisa claruerunt. His musarum alumni in Collegio Karnikowiano Calisiensi Societatis Iesu accessere salutandi suffragatores, Wojciech Gedeliusz, [Kalisz] 1624. Por. m.in. kompozycję z motywem leopardusa: J. Sambucus, *Emblemata, cum aliquot numinis antiqui operis...*, Christophorus Plantin, Antwerpen 1564, k. H1v (*Quibus Respublica conservetur*). Omówienie druku Bildziukiewicza: T. Bernatowicz, „*Idea Principis Christiani*” w emblematyce około 1600 (*Z badań nad recepcją tacytyzmu w Polsce*), „*Barok*” III, 1996, nr 1 (5), s. 101–103, 113–118, il. 6–29; J. Liškevičienė, *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*, Vilnius 2005, s. 50–55.*

<sup>12</sup> *Monumenta paedagogica Societatis Iesu penitus retractata multisque textibus aucta*, editit Ladislaus Lukács S. I., t. V: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*, Roma 1986, s. 136, 306, 427.

kach<sup>13</sup>. Ze względu na specyfikę historyczną i genologiczną *hieroglyphicum*, podane w jego definicjach zasady precyzyjniej aniżeli w przypadku reguł *emblemata* i *symbolum* wskazują drogi scalania gatunków symbolicznych.

Określenie gatunku zyskało w staropolskich przekazach liczne wersje, mimo iż słowniki Jana Mączyńskiego (*Lexicon Latino-Polonorum*, 1564) i Grzegorza Knapskiego (*Thesaurus polono latino graeci...*, 1626) podawały jako poprawną formę termin *hieroglyphica*, który powtórzyli jezuita Michał Radau (*Orator extemporaneus...*, 1640) i Jan Kwiatkiewicz (*Suada civilis...*, 1672). W rękopiśmiennych retorykach i poetykach termin występuje w takim samym brzmieniu, ale jego zapisy graficzne były już dowolne i nierzadko sprzeczne z zasadami ortografii. W liczbie pojedynczej pisano najczęściej o *hieroglyphicum*, zapisując termin również w postaci: *hieroglyphicum* (na przykład Oss. 5176/I; także w druku *Institutiones rhetoricae* (1643) Adama Aleksandra Olizarowskiego), *hieroglyphicum* (na przykład Oss. 5175/I, AWil. F41-529), *hyeroglyphicum* (w zapisach z XVIII wieku: Baw. 789; PAN Kr. 1747), a nawet *chieroglyphicum* (w Baw. 477 poprawione na *hieroglyphicum*) czy wręcz *hieroglyphicum* (SLub. 537). Analogicznie w liczbie mnogiej zapis *hieroglyphica* (w jednym z rękopisów z drugiej ćwierci XVII wieku poprawiono z *hyeroglyphica* na *hieroglyphica*, AWil. F41-612) przybierał również postaci: *hieroglyphica* (np. SLub. 64), *hieroglyphica* (na przykład SLub. 292), *hyeroglyphica* (zapisy z XVIII wieku: Baw. 789; PAN Kr. 1747).

W wypisach szkolnych spotyka się także określenia *heroglyphicum* i *heroglyphica* (SLub. 297; Baw. 454; UWil. F3-2087; w UWil. F3-1812 i PAN Kr. 1747: *heroglyphica*; SLub. 537: *heroglyphica*; Oss. Pawl. 77: *pheroglyphicum*; UWil. F3-1425: *pheroglyphica*) oraz *hyeroglyphicum* (UWil. F3-2132)

<sup>13</sup> *Spisek i kosztunek ksiąg Solomona Rysińskiego* zawiera dwa egzemplarze *Hieroglyphica Joan. Pierii* oraz *Hieroglyphica Aegyptiograeca* – prawdopodobnie *Arcana arcanissima. Hoc est hieroglyphica aegyptio-graeca* (b.m. dr. 1614) Michaela Maiera. Za: I. Lukšaitė, *Salomono Rysińskiego bibliotekos vilniuje sąrašas*, [w:] *Is lietuvos bibliotekų istorijos*, Vilnius 1985, s. 38, 89, 160. Informację tę zawdzięczam p. dr. hab. Radosławowi Grześkowiakowi. Na temat hieroglifik i emblematyki w kontekście hermetycznym zob. A.J. Pernety, *Dictionnaire mytho-hermétique dans lequel on trouve les allégories fabuleuses des poètes, les métaphores, les énigmes et les termes barbares des philosophes hermétiques expliqués*, Bauche, Paris 1757; A. Perifano, *Giovan Battista Nazari et Francesco Colonna: le réécriture alchimique de l'Hyperotomachia Poliphili*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance” LXVI, 2004, nr 2, s. 241–259; S. Klossowski de Rola, *Le Jeu d'Or. Figures Hiéroglyphiques et Emblèmes Hermétique dans la littérature alchimique du XVIIe siècle*, Paris 1988, s. 8 i n.; *Emblems and Alchemy*, ed. A. Adams, S.J. Linden, Glasgow 1998.

i *hyrogliphica* (Oss. 9510/I oraz w drukowanej retoryce pijara Jana Damascena Kalińskiego<sup>14</sup>; Baw. 472 i SLub. 249: *hirogliflica*; UWil. F3-2132 błędnie: *chirogliphica*). Uwagę zwraca też notowana sporadycznie w XVII i XVIII wieku nazwa *ierogliflica* (Baw. 454), dla której – w powiązaniu z *symbola* – podano źródłosłów grecki *ἱερογλυφικά* (UWil. F3-2132; gr. *ἱερογλυφικός* – hieroglificzny). Włoskich wpływów (*geroglifico*, *geroglifici*) można się dopatrzeć w pisowni *gerogliphicum*, *geroglyphica* (AWil. F41-608; UWil. F3-1414), *gerogliphica* (PAN Kr. 1747), *carmen gerogliphicum* (UPoz. 522 I). W drugiej połowie XVII wieku popularność zyskała wersja *hieroglyphicon* (Baw. 434; PAN Kr. 1332; por. N. Caussin, *De symbola Aegyptiorum sapientia*, 1618: *hieroglyphicon*). Niekiedy używano też formy *hyrogliphia* (SLub. 537).

Względności terminu (i jego grafii) dowodzi fakt, iż w tych samych rękopisach często stosowano różne wersje zapisu (na przykład SLub. 537: *hieroglificum*, *heroglyphica*, *hierogliflica*, *hyrogliphia imagines*). Jednolitego brzmienia nie było także w utworach literackich, dokumentujących posługiwanie się określeniami *hieroglyphicon*, *hieroglyphik*, *hieroglyphicum*, *hieroglyphica*, *hierogliphica*, *hieroglyphicae notae*<sup>15</sup>. Benedykt Chmielowski w *Nowych Atenach* pisał o „hieroglifikach” i „znakach/notach hieroglificznych”<sup>16</sup>. W polszczyźnie stosowano również postaci: „hiroglifik” i „heroglik”. W pochodzących z przełomu XVII i XVIII wieku rękopiśmiennych przekazach *Hieroglifików albo Wizerunków Amoris* Stanisława Herakliusza Lubomirskiego tytuł zbioru brzmiał: *Hiroglifiki albo Wizerunki Amoris* (przekaz z czwartej ćwierci XVII wieku), *Heroglifiki y Emblemata Miłosne* oraz *Emblemmata Rozne*<sup>17</sup>.

<sup>14</sup> J.D. Kaliński, *Atomi minores insyderae eloquentiae accensae... Liber primus*, Drukarnia Pijarów, Warszawa 1718, s. 173.

<sup>15</sup> Por. P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich i Polski dotyczących XVI–XVIII w. Bibliografia*, Wrocław 1981, s. 80–81, 96, 102, 135, 193 (poz. 20, 24–26, 76, 96, 212, 398).

<sup>16</sup> B. Chmielowski, *Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scyencyi pełna, na rozne tytuły, iak na classes podzielona...*, cz. 1, Paweł Józef Golczewski, Lwów 1745, s. 818–820. Por. *ibidem*, s. 820–827: „Niekture Hieroglifika”, „Inne znaki hieroglificzne z części y członkow człeka Formowane”.

<sup>17</sup> S.H. Lubomirski, *Poezje zebrane*, t. 2: *Komentarze*, wyd. A. Karpiński, *Adverbia moralia* w oprac. M. Mejora, Warszawa 1996, s. 106. Por. A. Karpiński, *Hieroglifiki albo Wizerunki Amoris Stanisława Herakliusza Lubomirskiego*, [w:] *Polska i Europa w dobie nowożytnej. L'Europe moderne: nouveau monde, nouvelle civilisation? Modern Europe – New World, New Civilisation? Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*,

Pod słowem hieroglifik/*hieroglyphicum* nie zawsze kryło się pojęcie definiowane w tekstach teoretycznych<sup>18</sup>. W szeregu druków z XVII wieku przywoływano je na określenie kompozycji symbolicznych lub erudycji mowy czy kazania, niekoniecznie hieroglificznej proveniencji<sup>19</sup>. Powszechne pojmowanie hieroglifików jako znaków literowych (por. znane także z *Dii gentium* Macieja Kazimierza Sarbiewskiego określenie: *hieroglyphicae litterae*)<sup>20</sup> sprawiło, że kojarzono z nimi kompozycje z wykorzystaniem liter o charakterze rebusowym, a także alfabet obrazkowy<sup>21</sup>. Wynikało to z wpływu opracowań dotyczących sztuki pamięci<sup>22</sup>, choć hieroglifika

---

Warszawa 2009, s. 201–209. Za wskazanie przykładu i konsultację filologiczną dziękuję p. dr. hab. Radosławowi Grześkowiakowi.

<sup>18</sup> Por. *Emblematic Variants: Literary Echoes of Alciati's Term „Emblema”: A Vocabulary Drawn from the Title Pages of Emblem Books*, compiled W.S. Heckscher, A.B. Scherman, New York 1995; P.M. Daly, *Emblem Theory...*, s. 65.

<sup>19</sup> Por. J.W. Janicki, *Akt koronacyjny, Naiśniejszego y Naypotężniejszego monarchy Michała z Bożey łaski Krola Polskiego, Wielkiego Xiążęcia Litewskiego... opisany*, Drukarnia Dziejców Krzysztofa Schedla, Kraków 1670, k. sygn. D (opis „hieroglifików” złożonych z insygniów królewskich); A. Bzowski, *Conciones quadragesimales, ex floribus S. Scripturae, et SS. Patrum... Opus novum... nec non allegoriis, hieroglyphicis notis, orphicis sensibus, emblematicis, philosophorum et principum virorum apophthegmatibus, praesertim vero historicis exemplis ad Ethicen Christianam formandam refertum...*, Anton Bötzer, Köln 1613.

<sup>20</sup> M.K. Sarbiewski, *Dii gentium. Bogowie pogan*, wstęp, oprac. i przekład K. Stawicka, Wrocław 1972, s. 276.

<sup>21</sup> Por. J. Krasicki, *Poema hieroglyphicum serenissimo... Sigismundo III... Poloniae Regi...*, b.m.dr. 1593; M. Lubomirski, *Illustriss. et Reverendiss. D.D. Petro Tilicki, Episcopo Cracovien... Felicem primum in sui episcopatus ingressum, Hieroglyphico Tetratechno...*, Mikołaj Lob, Kraków 1607; J.J. Kramer, *Vladislaus Rex in Hieroglyphisches Figuren versetzt*, Georg Rhete, Gdańsk 1635; S. Podkostelsky, *Omne trinum perfectum seu triplex perfecta metrica adgratulatio quarum... Regi Polonorum Vladislao IV. prima Cracoviae ad solennem coronationem pro felici auspicio votivo gratulatoria*, Georg Rhete, Gdańsk 1636; J. Sithman, *Hieroglyphica exequialia Reverendissimi, Illustrissimi, et Celsissimi Principis Bogislai XIV, in-chlyti Ducis Pomeraniae, antiquae illustrissimae stirpis... ad fati et aevitatis memoriam erecta et declarata*, Johann Valentin Rhete, Stettin 1654. Zob. A. Kurkowa, *Grafika ilustracyjna gdańskich druków okolicznościowych XVII wieku*, Wrocław 1979, s. 162, 171, il. 71, 76; P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich...*, s. 110, 137 (poz. 125a, 126, 217); P. Rypson, *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2002, s. 193.

<sup>22</sup> Zob. C. Balavoine, *Hieroglyphes de la mémoire. Émergence et métamorphose d'une écriture hiéroglyphique dans les arts de mémoire du XVIe et du XVIIe siècle, „XVIIe siècle” XL*, 1988, nr 158, s. 51–63; W. Neuber, *Imago und Pictura. Zur Topik des Sinn-Bilds im Spannungsfeld von Ars Memorativa und Emblematik (am Paradigma des „Indianers”)*, [w:] *Text und Bild, Bild und Text. DFG-Symposium 1988*, hrsg. W. Harms, Stuttgart 1990, s. 245–261;

nie miała na tym polu wyłączności. W rozumieniu współczesnych kompozycji z „hieroglificznie” potraktowanymi literami bywały również „symbolami”<sup>23</sup>.

Ujawnianym źródłem repertuaru motywów egipskich (na przykład sfinks, piramida, obelisk) była przeważnie *Hieroglyphica* Pieria Valeriano<sup>24</sup>, należąca do najpopularniejszych kompendiów w polskich bibliotekach prywatnych i zakonnych, znana także z odpisów (LSem. 55). Nie bez znaczenia był tu zapewne kontekst polski (księgę 42: *Arma* autor dedykował Mikołajowi Radziwiłłowi)<sup>25</sup>. Opracowanie było pozbawione wykładu teoretycznego (w dedykacji dzieła Kosmie Medyceuszowi egipskie hieroglifyki scharakteryzowano jako odpowiadające literom figury zwierząt i rzeczy, za pomocą których kapłani zapisywali tajemnice natury i nauk)<sup>26</sup>, przykłady podane przez Włocha (nierzadko opatrzone inskrypcją) określano stąd rozmaicie, także słowem *symbolum* (por. „Hieroglyphica et Aegyptiorum symbola”: Baw. 452), odnoszonym również do tradycji egipskiej (por. „Aegyptiorum geroglyphicus” i „Aegyptiorum symbola”: Oss. 1170/I). Symbolami

---

W.E. Engel, *Mnemonic Emblems in the Humanist Discourses of Knowledge*, [w:] *Aspects of Renaissance...*, s. 125–142; G.F. Strasser, *Emblematik und Mnemonik der Frühen Neuzeit im Zusammenspiel: Johannes Buno und Johann Justus Winckelman*, Wiesbaden 2000; idem, *Johannes Bunos mnemotechnische Verfahren*, [w:] *Seelenmaschinen. Gattungstraditionen, Funktionen und Leistungsgrenzen der Mnemotechniken vom späten Mittelalter bis zum Beginn der Moderne*, hrsg. J.J. Berns, W. Neuber, Wien 2000, s. 639–660; J. Assmann, *Hieroglyphen als mnemotechnisches System. William Warburton und die Grammatologie des 18. Jahrhunderts*, [w:] *Seelenmaschinen...*, s. 711–724; L. Bolzoni, *The Gallery of Memory. Literary and Iconographic Models in the Age of the Printing Press*, transl. J. Parzen, Toronto 2001; U. Kocher, *Imagines und picturae. Wissenorganisation durch Emblematik und Mnemonik*, [w:] *Topik und Tradition. Prozesse der Neuordnung von Wissensüberlieferungen des 13. bis 17. Jahrhunderts*, hrsg. T. Frank, U. Kocher, U. Tarnow, Berlin 2007, s. 31–45.

<sup>23</sup> Tak określił je w dedykacji B. Rudomicz, *Fascia candida. Heroicorum fascium Illustrissimo Domus Lezenianae, D. Thomae in Lezenice Lezenski...*, *Episcopo Chelmensi...*, Druкарnia Akademicka, Zamost 1659, k. sygn. A2v. Por. J. Pelc, *op. cit.*, s. 183.

<sup>24</sup> Por. D.F. Madterni, *Obeliscus honoris, virtuti et eruditioni VV. DD. XV primae laureae candidatorum. Dum... per... Sebastianum Taralicz...*, *cum symbolis et hieroglyphicis... erectus*, Jakub Mościcki, Kraków 1673; *Sphinx Samsonica de illustrissima Ursinorum Sarmaticorum se Ravitarum et Duninorum gente...*, Jan Rossowski, Warszawa 1628; P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy w drukach polskich...*, s. 149, 193 (poz. 257, 398).

<sup>25</sup> S. Rolet, *Genèse et composition des Hieroglyphica de Pierio Valeriano. Essai de reconstruction*, [w:] *Umanisti bellunesi fra Quattro e Cinquecento. Atti del Convegno di Belluno, 5 novembre 1999*, a cura di P. Pellegrini, Firenze 2001, s. 211–244.

<sup>26</sup> G.P. Valeriano Bolzani, *Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum literis commentarii...*, b.dr., Basel 1556, k. sygn. \*3v.



nazywano zarazem hieroglifiki Horapolla, w praktyce szkolnej znane głównie z dzieła Nicolasa Caussina (*De symbolica Aegyptiorum sapientia*, 1618; por. UWil. F3-2126; AWil. F255-1469)<sup>27</sup>. Francuski jezuita, podobnie jak wspomniany Kircher i wielu innych siedemnastowiecznych autorów, określał hieroglifiki słowem *symbola*. Jezuita Maximilian van der Sandt (Sandaeus) wyjaśniał to słowami: „conveniunt hieroglyphica cum emblematis, aenigmatis et parabolarum signis in ratione simboli: sunt enim omnia imagines, notae, figurae, icones, quae aliud exprimunt, aliud significant”<sup>28</sup>.

W jednej z retoryk z połowy XVII wieku, w której przywołane zostały nazwiska Caussina i Pieria Valeriano, nazwą *symbola* proponowano określić prócz hieroglifików *emblemata* (UWil. F3-2237). Piśmiennictwo XVII wieku dokumentuje także inną praktykę – łączenia z hieroglifikiem dzieł publikowanych jako zbiory impres i symboli. Dla autora herbarza Szymona Okolskiego autorami hieroglifików byli, oprócz Horapolla i Pieria Valeriano, Giovanni Battista Pittoni (*Imprese di diversi principi, duchi, signori...*, 1562) oraz Gabriele Simeoni (*Le imprese heroiche et morali...*, 1559), zaś w notatkach retorycznych z końca XVII wieku reprezentantem nauki hieroglificznej (*scientia hieroglifica*) jest także Giovanni Ferro (*Teatro d'imprese...*, 1623)<sup>29</sup>. W praktyce literackiej „hieroglifik” bywał motywem adaptowanym z różnego typu źródeł o charakterze symbolicznym. W dwujęzycznym zbiorze emblematów Sebastiana Jana Piskorskiego *Flores vitae B. Salomeae* (1691) *hieroglyphicon* – wyobrażenie wraz z lemmą – napisem współtworzą *icon* – obraz, zestawiony z *epigramma* – rymem<sup>30</sup>.

<sup>27</sup> Pierwsza książka Caussina dot. symboliki była zatytułowana *Electorum symbolorum et parabolarum historicarum syntagmata... Polyhistor symbolicus...* (Romain de Beauvais, Paris 1618). Wydawano ją następnie z niewielkimi zmianami pt. *Symbolica Aegyptiorum sapientia* (Johann Jost, Paris 1634 i wyd. n.), *De symbolica Aegyptiorum sapientia* (Johann Kinckius, Köln 1631 i wyd. n.) oraz *Polyhistor symbolicus* (Johann Kinckius, Köln 1623 i wyd. n.). Popularnością cieszyło się także dzieło Caussina *Eloquentiae sacrae et humanae parallela libri XVI* (Sebastien Chappelle, Paris 1619). Omówienie szczegółowe: *The Jesuit Series, Part one (A–D)*, ed. P.M. Daly, G.R. Dimler, Montreal 1997, s. 109 i n.

<sup>28</sup> M. Sandaeus, *Symbolica ex omni antiquitate sacra, ac profana in artis formam redacta...*, Johann Theobald Schönwetter, Mainz 1626, s. 428.

<sup>29</sup> S. Okolski, *Orbis Polonus, Splendoribus caeli... condecoratus in quo antiqua Sarmatarum gentilitia, pervetustae nobilitatis Poloniae insignia, vetera et nova indigenatus meritorum praemia et arma specificantur et relucet*, Franciszek Cezary, Kraków 1641, t. I, s. 15, 309; UWil. F3-2214, k. 116.

<sup>30</sup> Por. A. Kozak, *Związki literacko-obrazowe w utworze S. Piskorskiego „Flores Vitae B. Salomeae”*, [w:] *Słowo i obraz. Materiały Symposiumu Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Aka-*

„Hiroglifiki” (także opatrzone lemmą) przywoływane przez Lubomirskiego były odpowiednikami egzemplów moralnych i politycznych pod względem schematu ikonograficznego – także wyobrażeń alegorycznych („hiroglicznym obrazem” było przedstawienie *Kalumnie Apellesa*)<sup>31</sup>. W retoryce powstałej w 1646 roku w kolegium jezuitów w Lublinie zdefiniowano łącznie hieroglifik i emblemat, określenie *symbolum* stosując w przykładach (Oss. 9510/I). Podobne niekonsekwencje mogły mieć źródło w przekonaniu o wspólnej naturze symbolicznej *hieroglyphica* i *emblemata*, charakteryzowanych przez *ingeniosae picturae* (por. AWil. F41-612, UWil. F3-2209).

Na kartach opracowań szkolnych odnaleźć można definicje, w których hierogliczność (sprowadzoną do symboliki zwierzęcej) określano jako kategorię emblemy (BN akc. 2013; PAN Kr. 557), a *hieroglicum* definiowano jako odpowiednik *emblema seu symbola* (UWil. F3-1426) lub *emblematicum*, utożsamienie to czerpiąc z popularnego kompendium Filippa Picinello *Mundus symbolicus...* (1681), akcentującego rolę symboli (por. UWil. F3-646). Wskazać można również opracowania, w których terminem nadrzędnym jest *symbolum* (na przykład UWil. F3-2109) lub stawia się znak równości między symbolem i hieroglifikiem („hieroglyphia sive symbola”: BN II 6762). Być może była to jedna z przyczyn, dla których pomijano niekiedy *hieroglyphicum* w prezentacji gatunków symbolicznych (por. UWil. F3-1521). Nadrzędne mogły tu być także negatywne konotacje enigmatyczności w opracowaniach szkolnych oraz w krytyce literackiej końca wieku XVII i kolejnego stulecia. Z enigmy wyprowadzono większość argumentów przeciw symbolice<sup>32</sup>. W teorii dopuszczano tworzenie *aenigma* z pomocą hieroglifiku (Jan Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor...*, 1669)<sup>33</sup>, kojarzono stąd *hieroglyphicum* z *aenigmata picta* (Oss. 736/I;

---

*demii Nauk, Nieborów, 29 września – 1 października 1977 r.*, red. A. Morawińska, Warszawa 1982, s. 113–128.

<sup>31</sup> S.H. Lubomirski, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, wyd. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2006, s. 43 (II 27), 79 (IV 74), 107 (VI 24): „na ten hiroglifik takowe przydał był lemma”, 155 (VIII 35). Por. A. Karpiński, *op. cit.*, s. 201–209.

<sup>32</sup> Zob. przyp. 4. Por. J.F. Groulier, *Monde symbolique et crise de la figure hiéroglyphique dans l'oeuvre du Père Ménestrier*, „XVIIe siècle” XL, 1988, nr 158, s. 93–108; P.M. Daly, *Emblem und Enigma. Erkennen und Verkennen im Emblem*, [w:] *Erkennen und Erinnern in Kunst und Literatur. Kolloquium Reisenburg, 4.–7. Januar 1996*, hrsg. D. Peil, M. Schilling, P. Strohschneider, Tübingen 1998, s. 325–349; E. Cook, *The Figure of Enigma: Rhetoric, History, Poetry*, „Rhetorica” XIX, 2001, nr 4, s. 349–378.

<sup>33</sup> J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor, ubi pleraq. mira ad argumento...*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Poznań 1669, s. 635–636.

UWil. F3-2209; UWil. F3-2482) lub utożsamiano z kategorią symbolu określaną *symbola aenigmatica* (UWil. F3-2126).

W siedemnastowiecznych opracowaniach drukowanych często nie podawano definicji hieroglifiku, określano jednak kontekst zastosowania gatunku w praktyce literackiej i oratorskiej. W poetykach gatunek wspomniany był w omówieniach epigramatu (np. UWil. F3-2277) lub pośród wierszy kunsztownych typu *gryphus* czy *cancrinus* (na przykład UWil. F3-646; Oss. 736/I, BCz. 2373 I), w kompendium Antoniego Szulca bezpośrednio w dziale *Poesis aenigmatica*<sup>34</sup>. W opracowaniach z pierwszej połowy XVII wieku zauważano pokrewieństwo sposobów wykorzystania hieroglifiku i adagium (AWil. F41-612; UWil. F3-2126). W drukowanych podręcznikach praktyki oratorskiej przeznaczeniem gatunku były erudycje mów okolicznościowych. Radau przywołał go w *Orator extemporaneus* w wykładzie retorycznej inwencji (*inventio*) oraz zewnętrznych miejsc wspólnych (*loci extrinseci*), akcentując zastosowanie *hieroglyphica et symbola* w mowach pogrzebowych<sup>35</sup>. Olizarowski pisał o hieroglifiku przy okazji *exordium*, zaś Kazimierz Kojałowicz w *Institutionum rhetoriarum* (1654) cytował przykłady z *Hieroglyphica* Pieria Valeriano pośród *eruditiones* przeznaczonych do oracji ślubnych i epitalamiów<sup>36</sup>. W rękopiśmiennych retorykach pisano niekiedy wprost o erudycjach hieroglificznych (*eruditiones hieroglificis*: UWil. F3-2214). W pochodzącym z połowy XVII wieku skrypcie szkolnym hieroglifik wraz z symbolem służył eksplikacji i głoszeniu „virtutes, facta, honores etc. sancti vel personae cuius natalis celebratur” (PAN Kór. 605).

W retorykach rękopiśmiennych XVII i XVIII wieku definicje gatunków symbolicznych najczęściej przedstawiano przy okazji omówienia *loci extrinseci*. Informacje o nich znajdują się w dziale *Inventio* – pośród źródeł erudycji (*fontes eruditionis*), w tym erudycji historycznej (*eruditione historica*)

<sup>34</sup> A. Szulc, *Orbis quod vult in obiectis centum scientiarum*, David Friedrich Rhete, Gdańsk 1682, s. 140: „cum gryphis, seu obscuri sermonis propositionibus, atque inscriptionibus emblematum, hieroglyphicorumque”.

<sup>35</sup> M. Radau, *Orator extemporaneus, seu artis oratoriae brevium bipartitum, cuius prior pars praecepta continet generalia, posterior praxim ostendit in triplici dicendi genere praesertim demonstrativo...*, Dziedzice Franciszka Cezarego, Kraków 1666, s. 9, 348.

<sup>36</sup> A.A. Olizarowski, *Institutiones rhetoricae conscriptae*, Gregor Hanlin, Ingolstadt 1643, s. 58; K.W. Kojałowicz, *Institutionum rhetoriarum. Pars Secunda De Modis Particularibus, Orationum in Republica nostra frequentiorum, subiectis praxibus, sententijs ac eruditionibus ijs deseruientibus...*, Drukarnia Akademicka, Wilno 1654, k.nlb. 70v-71v, 87.

(AWil. F41-612). Zastosowanie hieroglifyki w dowodzeniu i argumentacji dokumentują definicje pomieszczone w działach *Argumentationum modi* (np. UWil. F3-2482) czy *De modo inveniendi argumenta* (np. AWil. F41-608). O gatunku pisano również jako o źródle akuminów<sup>37</sup>. Sarbiewski (*De acuto et arguto, Dodatek. O figurach myśli jedna księga*) wzmiankował hieroglifyk w rozważaniach na temat wytwornego żartu (*De urbanitate*)<sup>38</sup>, zaś Kwiatkiewicz w *Suada civilis* wskazał przydatność *hieroglyphicum* i *symbolum* (tym pojęciem posługiwał się chętniej) w opracowaniu *acumen* wywiedzionego z *loci i stemmata*<sup>39</sup>. W części teorii retorycznej zwanej *dispositio* informacje o hieroglifyki (także o emblemacie i symbolu) przekazywano wśród sposobów formułowania *exordium* (na przykład UWil. F3-2087) oraz propozycji alegorycznej (*propositio allegorica*), omawianej także przy okazji inwencji (por. UWil. F3-1409; AWil. F255-1469). W drugim przypadku (obok *inscriptions, artefacta, apologos, pictura*) służyć mógł „ad leges mores gentium, ceremonias in sacrificijs, nuptijs, sepultura, triumphis inaugurationibus, sanas magistratuuum [...] formas” (PAN Kr. 1747). *Hieroglyphica* wymieniano również w omówieniu części *peroratio* zwanej rozszerzeniem – *amplificatio* (por. UWil. F3-2162; PAN Kór. 600) oraz figury amplifikacyjnej określanej wyjaśnieniem (*explicatio*, na przykład UWil. F3-2162). Podobnie jak w przypadku symboli i emblematów, przydatność hieroglifyki widziano w analizach sposobu dyspozycji za sprawą rozbudowania okresu retorycznego – przez poprzednik i następnik („per prothasim et apodosim”, na przykład UWil. F3-2087; ŁLub. 3). W dziale *elocutio* mowa była o hieroglifyki przy okazji ozdobności (*ornatum*) mowy (na przykład AWil. F17-213, k. 168v). Właściwym mu rodzajem wypowiedzi była mowa popisowa (*genus demonstrativum*) (AWil. F41-612, UWil. F3-2209) stylem – *stilus eruditus* (UWil. F3-2260)<sup>40</sup>.

<sup>37</sup> Por. E. Ulčínaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław 1987, s. 59, 63–65.

<sup>38</sup> M.K. Sarbiewski, *Wykłady poetyki (Praecepta poetica)*, przeł. i oprac. S. Skimina, Wrocław–Kraków 1958, s. 218 [437]. Por. P. Buchwald-Pelcowa, *Emblematy jako genus jocosum*, [w:] *Dzieło literackie i książka w kulturze. Studia i szkice ofiarowane Profesor Renardzie Ociczek w czterdziestolecie pracy naukowej i dydaktycznej*, red. I. Opacki, przy współdziałaniu B. Mazurkowej, Katowice 2002, s. 75–83.

<sup>39</sup> J. Kwiatkiewicz, *Suada civilis huius aevi generis et nostratis politiae ingenio... accommodata...*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Kalisz 1672, s. 37.

<sup>40</sup> B. Nadolski, *Wokół nauki o stylach w jezuickich retorykach*, „Pamiętnik Literacki” LIV, 1963, z. 3, s. 86–87.

Pomimo zastrzeżenia jezuita Stanisława Pączkowskiego, że hieroglifyki ze względu na enigmatyczność słabiej odpowiadają potrzebom polskiego szlachcica (UWil. F3-2162: „Haec inferius ad materias Polono Equiti necessarias suggeram”), dostrzegano ich przydatność w mowach wygłaszanych po polsku („maxime serviunt in ora[ti]o[ni]bus polonicis, uti redditorijs serti, funebribus et votis”: AWil. F9-295). Wymieniano je także w kontekście inwencji kazań (na przykład AWil. F41-529; UWil. F3-1421), zaliczając *Hieroglyphica* Pieria Valeriano do kompendiów kaznodziejskich. Miał na to niewątpliwie wpływ przypisywany hieroglifykom sens sakralny (por. SŁub. 64)<sup>41</sup>, powszechne było bowiem przekonanie o świętości egipskich liter (na przykład AWil. F41-530) lub symboli (*sacrae literae seu symbola*: LSem. 64) zdobiących święte pomniki (*sacra monumenta*: AWil. F41-612), obrazy i rzeźby („*imagines sacrae*: AWil. F41-608; *sacra sculptura*: UWil. F3-1421; por. *figura pia*: AWil. F9-295). W kolegiach zakonnych wymieniano hieroglifyk również w kontekście kryptografii (*criptographia hieroglyphica*), posługując się opracowaniem Kwiatkiewicza *Eloquentia reconditor* (1669), opartym niewątpliwie na powstałych kilka lat wcześniej pracach współbraci: Athanasiusa Kirchera (*Polygraphia nova et universalis...*, 1663) i Gaspara Schotta (*Schola stenographica...*, 1665)<sup>42</sup>.

Prezentacja gatunku wiązała się najczęściej z określeniem tajemniczości znaczeń, niekiedy przez wskazanie podobieństwa *hieroglyphicum* do enigmy (na przykład AWil. F41-530; UWil. F3-1409: tu mowa o podobieństwie do *aenigma reale*) lub jego enigmatycznej specyfiki (por. określenie *res aenigmatica*: AWil. F41-530). Przymiotnikiem szczególnie często przywoływanym w opisach był *occultus*. Tajemny był znak („character quida[m] occultus”: na przykład UWil. F3-2117; SŁub. 3), przede wszystkim zaś hieroglifyczne malowidło lub figura (na przykład *pictura occulta*: UWil. F3-1392; *occultae figurae*: Oss. 9510/I), wyrażające tajemnicę słów (na przykład *verborum mysterium*: UWil. F3-2117; *mysterium scripturae*: SŁub. 3) i nauk<sup>43</sup>. W definicjach hieroglifyku pojawiały się także słowa *arcana* (na przykład Baw. 454; por. *arcana philosophiae*: AWil. F41-612; *arcana sacerdotis*: AWil. F9-19) i *obscurus* (na przykład „obscuram [...] doctrinam contegentes”: PAN Kr. 1332). W *Nowych Atenach* Chmielowskiego mowa

<sup>41</sup> Por. W. Pawlak, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 2005.

<sup>42</sup> J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor...*, s. 37 i n. Por. Baw. 474, k. 11v. (*criptographia per hieroglyphica et symbola*).

<sup>43</sup> A. Szulc, *op. cit.*, s. 149.

o „ciemnościach egipskich alias hieroglificznych tajemnicach”, „sciencyi tajemnej”, utajeniu, zasłonach i umbrach (łac. *umbra* – cień). Formowanie imaginacji *per hieroglyphica* w opracowaniu proboszcza firlejowskiego służyło ukryciu „jakiego misterium w pałacu, w ogrodzie”<sup>44</sup>. Tajemniczość hieroglifiki wiązała się z genezą gatunku i jego zastosowaniem. Pojawiająca się w omówieniach emblematyki *obscuritas* dotyczyła przede wszystkim relacji elementu obrazowego i słownego w kompozycji, nie zaś znaczenia przedstawienia<sup>45</sup>.

Enigmatyczność i tajemniczość wyjaśniano przeważnie egipską genezą gatunku, określanego niekiedy bezpośrednio zwrotem *hieroglyphica aegyptiora* (UWil. F3-2087). Egipskie hieroglifiki wyobrażano w świątyniach i pałacach królewskich (UWil. F3-1421), na obeliskach i piramidach (SLub. 297), służyły zaś one uczonym i kapłanom do zapisywania skrywanych doktryn moralnych (PAN Kr. 1747) i tajemnic filozofii (SLub. 55; „arcana [...] doctrina”: UWil. F3-2126; por. AWil. F17-213; UWil. F3-2103). Najczęściej odnoszono je do niesprecyzowanej wiedzy o sprawach *sacrum*, czasem również do astrologii<sup>46</sup> lub geometrii (SLub. 537). Zatajając przed wiernymi i pospółstwem swoją wiedzę, kapłani i uczeni egipscy za pomocą hieroglifików zyskiwali podziw dla swej mądrości i aurytety (na przykład AWil. F41-612; UWil. F3-2126), sama zaś wiedza znajdowała ochronę przed profanacją (UWil. F3-2132). W Egipcie hieroglifiki były świętymi literami mającymi źródło w wyobrażeniach bogów („sacrae literae [...] ex figuris sacrorum Dijs animalium”: PAN Kr. 1332). Wprowadzono podział Klemensa Aleksandryjskiego (*Stromates*) na *hieroglyphica aperta, imitativa* i *aenigmatica* (PAN Kr. 1332)<sup>47</sup>. Kontynuację

<sup>44</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 818–820; cz. 3, s. 827. *Umbra* należała do szerszego repertuaru symbolicznego, por. A. Nieszporkowicz, *Gryphus domus Orwinoviae honori funerali... Ioannis Alexandri... Otwinowski... inter mortuales illustres umbras XII. symbolis adumbratus et illustratus...*, Typis Clari Montis Częstochoviensis, [Częstochowa 1693]; A. Malczewski, *Umbra ligatae praecursio solutae eloquentiae...*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Poznań 1747.

<sup>45</sup> Por. P.M. Daly, *Emblem und Enigma...*, s. 339.

<sup>46</sup> A. Temberski, *Via Appia ad eloquentiae lauream... seu facilis modus proficiendi in rhetoricis...*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Poznań 1712, s. 291.

<sup>47</sup> Omawiany był w opracowaniach jezuitów: M. Sandaeus (van der Sandt), *Symbolica ex omni antiquitate sacra, ac profana in artis formam redacta...*, Johann Theobald Schönwetter, Mainz 1626, s. 428; G. Pelletier, *Reginae palatium eloquentiae primo quidem a R.R. P.P. Societatis Iesu, in Gallia, exquisito studio, et arte magnifica, exstructum...*, Jean Aimé Candy, Lyon 1657, s. 160.

egipskiej hieroglifiki widziano w Grecji i tradycji hebrajskiej (powołując się na autorytet Diodora Sycylijskiego, hieroglifiki przedstawiono w kontekście *Aesopes symbola*: UWil. F3-2132). W określaniu szczegółów definicji powoływano się także na Rzymian (Baw. 476). Najdalej w prezentacji historycznej poszedł Chmielowski, stwierdzając w zgodzie ze wskazaniem współczesnej mu nauki: „Hieroglifików oprócz Egipcjanów mieli usum et notitiam Grecy, Murzyni i Rzymianie, swoje znaczyli pieniądze, a teraz najbardziej obserwują Chińczykowie i Brachmani”<sup>48</sup>. Komentatorzy ograniczali się niekiedy do hieroglificznej tradycji tworzonej przez wspomniane opracowania Horapolla, Pieria Valeriano i Caussinusa (na przykład AWil. F41-612).

W polskich opracowaniach utrwalony był grecki źródłosłów pojęcia (na przykład „Hieroglyphica ex graecis vocibus deducuntur”: AWil. F255-1469). Nazwę gatunku wyjaśniano na podstawie słów *geros* (gr. γερως, odpowiednik łac. *sacer* – święty) i *glyphis* (gr. γλυφός – nacięty, dłuto; „odpowiednik” łac. *caelare* – ryc, zdobić) w rozumieniu rzeźbienia słowa i wykonywania świętej płaskorzeźby („caelare, seu sculpere uno verbo sacra caelatura”: UWil. F3-2087). Łacińskimi odpowiednikami *hieroglyphicum* były „sacra et mysteriosa scriptura sive sculptura sive caelatura seu imagines figuratae” (PAN Kr. 1332), *sacra sculptura seu figura* (Kór. 600) lub po prostu *scriptura* (SŁub. 537).

Do kluczowych zagadnień definicji hieroglifiki należało określenie relacji gatunku wobec obrazu bądź pisma. W materiałach z terenu Rzeczypospolitej identyfikacja hieroglifiki z egipskimi literami miała wsparcie leksykografów. Dla Mączyńskiego *hieroglyphica* to „sacre literae Aegyptiorum quibus Aegyptij utebantur figuris scilicet animalium pro literarum utentium”<sup>49</sup>. Knapski podawał definicję: „Hięrogllyphica, -orum. Hieroglyphicae literae, gr. pismo tajemne”<sup>50</sup>, co w późniejszym wydaniu sko-

<sup>48</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 819–820.

<sup>49</sup> J. Mączyński, *Lexicon Latino-Polonorum*, edidit R. Olesch, Köln–Wien 1973 (reprint wyd. Johann Daubmann, Königsberg 1564), k. 156 [s. 311].

<sup>50</sup> G. Knapski, *Thesaurus polono latino graeci... Tomus Secundus latino polonicus...*, Franciszek Cezary, Kraków 1626, s. 338. Ta sama def. w idem, *Thesauri polonolatinograeci... Editio secunda correctata et aucta*, Franciszek Cezary, Kraków 1644, s. 349; idem, *Thesauri polonolatinograeci... Tomus secundus latino polonicus... Editio quarta correctata et aucta*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Poznań 1687, s. 301. W edycji z 1621 roku brak określenia, podobnie w G. Knapski, *Synonyma seu dictionarium polono latinum*, Franciszek Cezary, Kraków 1649. Por. P. Dasypodius (Rauchfuss), *Dasypodius Catholicus, Hoc est, dic-*

rygowano jako: „Pismo święte”, w edycji osiemnastowiecznej zaś: „Pismo tajemne, eine Bildnißschrift” – pismo obrazowe<sup>51</sup>. Podobne definicje spotkać można w wielu kompendiach. Antoni Szulc zaliczył hieroglify wraz z symbolami i znakami heraldycznymi do liter historycznych. Słowniki upowszechniały również pogląd o podobieństwie (bez utożsamienia) hieroglifików do *emblemata* i *mythologiae*<sup>52</sup>. W polskich retorykach zdarzały się wprawdzie jednoznaczne sądy typu „Hieroglyphica erant litterae Aegyptiorum” (UWil. F3-2126), przeważały jednak sformułowania, w których akcentowano specyficzną pośredniość (na przykład „hieroglyphicum e[st] scriptura, seu character quida[m] occultus, aut pictura significans aliquod verbor[um] mysterium, sine ulla literar[um] et syllabar[um] dispositione”: UWil. F3-2117) lub odpowiedniość hieroglifików wobec alfabetu. Pisano, że były one jakby literami („tanquam litterae”: SLub. 64), stosowano je zamiast liter („loco literarum”: PAN Kr. 1332; „litterarum vice animalium solebant e[ss]e imagines”: AWil. F41-530, „miasto pisma”<sup>53</sup>. Zainteresowanie „literami” hieroglificznymi, które w sposób analogiczny do ideogramów chińskich stanowiły w okresie nowożytnym – zwłaszcza pod wpływem pism Kirchera (między innymi *China illustrata...*, 1667; *Turris Babel...*, 1679) – podstawę rozważań nad językiem uniwersalnym, odzwierciedliło się również w polskich retorykach z czwartej ćwierci XVII wieku (por. AWil. F17-213; UWil. F3-2087)<sup>54</sup>.

*tionarium latino-germanico-polonicum, germanico-latinum, et polono-latino-germanicum...*, Andreas Hünefeld, Gdańsk 1642, k. sygn. Bbv: „Hieroglyphicae litterae, dictae sunt apud Aegyptios Notae quorundam animalium, aut aliarum rerum, sacris monumentis; quae illi Hieroglyphica vocabant, incisae: quibus vice litterarum utebantur, cum litterae adhuc non essent inventae”.

<sup>51</sup> G. Knapski, *Thesauri polono latino graeci... Tomus secundus latino polonicus... Editio Quinta, correcta et aucta*, Franciszek Cezary, Kraków 1693, s. 349; G. Knapski, *R.P. Gregorii Cnapi... Thesaurus latino-polono-germanicus novo synonymorum et phrasium poeticarum apparatu auctus; nec non innumeris latinis, polonicis ac germanicis vocabulis locupletatus per Admodum R.P. Paulum Kollacz...*, Michał Gröll, Johann Breitskopf, Warszawa–Lwów [właśc. Drezno lub Lipsk?] 1780, s. 491. W drugiej z cyt. książek również *symbolice* tłumaczono „tajemnie” (s. 1284).

<sup>52</sup> A. Szulc, *op. cit.*, s. 167. Por. J. Micraelius, *Lexicon philosophicum terminorum philosophicis...*, Michael Höpfer, Stettin 1661, szp. 566.

<sup>53</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 819.

<sup>54</sup> M.in. J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor...*, s. 112 i n. Por. G.F. Strasser, *La contribution d'Athanase Kircher à la tradition humaniste hiéroglyphique*, „XVIIe siècle” XL, 1988, nr 158, s. 79–92; D.E. Mungello, *Curious Land: Jesuit accommodation and*



Akcentowanie obrazowości hieroglifiki było zjawiskiem analogicznym wobec praktyki obejmowania pojęciem *simulacrum* lub *imago* także *simbolum* i *emblemata* (PAN Kr. 1333). W definicjach do rzadkości należało jednak kategorię stwierdzenie „hieroglyphicum scilicet pictura” (UWil. F3-2162), mające odpowiednik w utożsamieniu pojęcia z elementem *pictura* jako częścią składową *emblemata seu symbolum* („hieroglyphicum seu pictura”: AWil. F41-536). Niezwykłość obrazu hieroglificznego oddawano za pomocą słowa *mutus* – niemy<sup>55</sup> lub *tacitus* – milczący (por. „sensus tacitus”: PAN Kr. 1333). Podkreślano, że specyfiką hieroglifiki są zamiast słów (*verba*) rzeczy (*res*)<sup>56</sup> wyrażone z pomocą znaku (*signum*; na przykład „pictura rem aliquam exprimens per signum”: BCz. 2373 I; „signae vel notae”: Oss. 3724/I), co Temberski sformułował w definicji: „Hieroglyphicum est pictura exprimens aliquid per signum rei signatae”<sup>57</sup>. Gatunek definiowano często określeniami *imago vel/ceu figura* (AWil. F17-213, AWil. F9-295), *imagines figuratae* (UWil. F3-2103; F3-2267). Akcentowano fakt, że hieroglifik jest obrazem znaku (*pictura signi*: ŁLub. 9) lub wprost znakiem rzeczy (*signum rei*: AWil. F9-19), sentencji lub słów („signum, vel rerum vel sententiarum, vel verborum”: UWil. F3-2087) bądź sentencji wyrażonej za pomocą figur (*sententia figuris expressis*”: AWil. F9-19; BCz. 2455 I).

Określenie figury hieroglificznej nie budziło wątpliwości, zdarzały się jednak wskazania dotyczące złożoności obrazu, który nie musiał być ograniczony do jednego elementu (*figura vel plures figurae*: Oss. Pawl. 77; PAN Kór. 1121). Ze względu na dzieje gatunku wśród technik artystycznych właściwych dla hieroglifiki wymieniano najczęściej rzeźbę, dopuszczając jednak na tych samych prawach wyobrażenia ryte i malowane (por. *sculptura vel/ceu pictura*: AWil. F41-530; PAN Kr. 1333; „pictae aut incisae”: PAN Kór. 1121; „ex [...] reb[us] picta[e] aut incisa[e] monumentis”: Oss. Pawl. 77). Chmielowski uwzględnił również technikę rysunkową („malowaniem, rysowaniem, rzeźbą”)<sup>58</sup>. Nie było jednolitego stanowiska wobec specyfiki figury. Mogła ona analogicznie do tradycji egipskiej przynależeć do świata stworzonego („*immagines figuratae ex re createae*”: AWil. F41-608; por. UWil. F3-2237) lub być wytworem ludz-

*the origins of Sinology*, Honolulu 1989, s. 174–207; C. Marrone, *I geroglifici fantastici di Athanasius Kircher*, Viterbo 2002.

<sup>55</sup> Por. J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditor...*, s. 37: „*mutas [...] imagines*”.

<sup>56</sup> Por. *ibidem*, s. 38.

<sup>57</sup> A. Temberski, *op. cit.*, s. 291.

<sup>58</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 819.

kiego umysłu, niekiedy pejoratywnie zabarwianym określeniem fałszywości (por. *fictae figurae*: PAN Kr. 1747), mimo że hieroglifik przynależał do *eruditio vera*, nie *ficta* (por. UWil. F3-1392). Przeważnie zgadzano się na oba typy przedstawienia (*signum naturale* lub *signum artificiale*: BCz. 2373 I; ŁLub. 9). Do znaków naturalnych zaliczano wszelkie rzeczy stworzone (UWil. F3-2103) lub przedstawienia zwierząt (AWil. F41-530; F3-2087). W retorykach spotkać można zarówno wskazania nieprecyzyjne („animalia vel alia res”: UWil. F3-1430, podobnie UWil. F3-1009, Baw. 789), jak i szczegółowe określenia figur. Zaliczano do nich wyobrażenia zwierząt, ryb, drzew, roślin, kwiatów, gwiazd, metali, przedmiotów (AWil. F41-612; PAN Kr. 1332)<sup>59</sup>, podpadających pod kategorię rzeczy wspólnych (*res communes*: UWil. F3-2126). Przedstawienia geniusza i człowieka autorzy retoryk wykluczali z hieroglifiku („non debet pingi persona v[ul]g[o] geni[us]”: PAN Kór. 1121) lub dopuszczali na prawach wyjątku (na przykład SŁub. 297; Oss. 5176/I). Z definicją części *pictura* symbolu łączy hieroglifik właśnie wątpliwość wobec postaci ludzkiej. Znamienne, że nie podejmowano w ogóle sprawy przedstawień narracyjnych, odróżniających *symbolum* od posługującej się nimi emblemy.

Specyfiką hieroglificznej figury były motywy zwierzęce. Definicje wyposażano w przykłady powtarzające się w wielu wypisach. Do popularnych hieroglifików należał zwinięty w koło wąż (*serpens*, ozn. *aeternitas* – wieczność, *annus* – rok), kameleon (*chamaeleon*, ozn. *mutabilitas* – zmienność), lew (*leo*, ozn. *fortitudo* – męstwo), jeleni (*cervus*, ozn. *longa vita* – długie życie), osioł (*asinus*, ozn. *pigritia* – lenistwo) i lis (*vulpes*, ozn. *asturia* – chytrość, *fraus* – oszustwo). Spośród ptaków wymieniano najczęściej żurawia (*grus*, ozn. *patientia* – cierpliwość, *vigilantia* – czuwanie), srokę (*pica*, ozn. *loquacitas* – gadatliwość), gołębicę (*columba*, ozn. *mansuetudo* – łagodność) i jaskółkę (*hirundo*, ozn. *ops parentum* – pomoc rodzicielska), z ciał niebieskich – księżyc (*luna*, ozn. *inconstantia* – niestałość) i słońce (*sol*, ozn. między innymi *resurrectio mortuorum* – zmartwychwstanie umarłych), z roślin – palmę o dwunastu liściach (*palma cum duodecim ramis*, ozn. *annus*) i cyprys (*cupressus*, ozn. *aeternitas*), z przedmiotów zaś pierścieni (*annulus*, ozn. *aeternitas*, *vita aeterna* – życie wieczne), koło (*circulus*, ozn. *imperatoria maiestas* – majestat cesarski, *aeternitas*), krzesło (*sella*, ozn. *quies aeterna* – wieczne spoczywanie) oraz berło królewskie z okiem (ozn. *Dei providen-*

<sup>59</sup> *Ibidem*: „figur branych ze zwierząt czworonożnych, latających, pływających, item z ziół, drzewa, kwiatów formowana”.

tia – opatrność Boża). Pośród przykładów sporadycznie wymieniane było przedstawienie ludzkiej postaci (na przykład chłopiec puszczający bańki mydlane, ozn. *spes vana* – próżna nadzieja: UWil. F3-2087) lub jej fragmentów (na przykład głowa – *caput*, ozn. *prudencia* – roztropność: AWil. F41-529) oraz wykorzystywanie symboliki liczb (na przykład 1095 ozn. *silentium* – cisza, 16 ozn. *voluptas* – rozkosz: PAN Kr. 1747; SŁub. 537)<sup>60</sup>.

Znaki hieroglificzne dzielono na pochodzące z natury rzeczy („ex natura rei”) oraz z ludzkiego upodobania („ex placito hominum”: AWil. F9-295; Oss. 3724/I) lub woli („ex h[omi]num arbitrio”: AWil. F17-213, PAN Kr. 1332). Do pierwszych Temberski zaliczał przykładowo instrumenty sztuk na oznaczenie rzemieślnika lub sztuki („instrumenta artis pro artifice vel arte”), do drugich zaś – bluszcz znaczący trunek lub herby („hedera potum demonstrans vel stemmata pingentia familias”)<sup>61</sup>. Drugą kategorię wywodzono z praktyki nadawania znaczeń przez egipskich uczonych (AWil. F41-612). Zazwyczaj przyjmowano dawność ustanowienia figury (por. „ex Instituto assumpta”: UWil. F3-1097; „ex anticissimo et receptissimo placito”; „z ustanowienia dawnego”: B. Chmielowski, *Nowe Ateny...*)<sup>62</sup>, wprowadzając także kontekst tropów antycznych („tropum ex usu antiquorum significat”: AWil. F41-529). W retorykach z przełomu XVII i XVIII wieku połączono hieroglifiki z typową dla emblematyki doktryną moralną (na przykład „figuris tradebant moralem doctrinam”: UWil. F3-2267; „Hieroglyphica possunt indicari n[on] solum mores v[ul]g[o] vitia v[el] virtutes, sed etiam res ipsae”: UWil. F3-2188) lub prawdą („expimenta veritatem”: UWil. F3-1421), w czym upatrywać można wpływu tendencji obecnej w ówczesnych kompendiach.

W opracowaniach szkolnych można również znaleźć wskazówki, jak komponować hieroglifik. Należało zadbać, by wyobrażenie figury było skontrastowane z jej sensem (na przykład „Hieroglificum est id ea mentis perfiguris quorund[um] alium expressa”: AWil. F41-529; „explicat pictura re[m] a se distincta exprimens”: UWil. F3-646). Kompozycję przeciwstawiano niekiedy podstawowej dla symbolu zasadzie podobieństwa (*similitudo*), stwierdzając, że w hieroglifiku nie ma naturalnego związku między

<sup>60</sup> Wzięty z dzieła Horapolla przykład *hieroglyphicum silentii* („MXCV”) omówił wśród symboli heroicznych złożonych z samej lemmy S. Petrasancta (Pietrasanta), *De symbolis heroicis libri IX*, Balthasar Moreti, Antwerpen 1634, s. 176.

<sup>61</sup> A. Temberski, *op. cit.*, s. 291.

<sup>62</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 819.

znaczeniem a znaczącym przedmiotem (AWil. F41-608; UWil. F3-1097). W większości opracowań podejmujących tę kwestię *similitudo* była jednak podstawą gatunku (na przykład PAN Kór. 1121; por. *veritatis similitudo*: UWil. F3-1409; A. Szulc, *Orbis...*), utożsamianą niekiedy z alegorią (*similitudo vel allegoria*: UWil. F3-2117; UWil. F3-2087). Określając figurę, zalecano uwzględnić podobieństwa właściwości (*proprietas*), skutku (*effectus*) lub okoliczności (*circumstantia*: UWil. F3-2087). Dopuszczano także tworzenie znaku na podstawie tropu antycznego („propter similitudinem v[el] propter quem cumq[ue] tropum ex usu antiquorum significat”: AWil. F41-529), który kontrastowano z wyobrażeniem powszednim (por. „vulgariter [...] exprimebat” lub „tropice”: BJ 6780 II). Za źródło (*fons*) lub podstawę (*fundamentum*) hieroglifiku uważano metonimię (na przykład „Fons Hieroglifici e[st] methonimia quae ponit signu[m] p[er] re signata”: PAN Kór. 1121) lub metonimię i synekdochę (BN I 6885; A. Temberski, *Via Appia...*).

Podstawowym wyróżnikiem gatunku był brak inskrypcji (typowe sformułowania definicji: „sine/absque ulla inscriptione”, „sine ulla literar[um] et syllabar[um] dispositione”, „sine ullis adscriptis verbis”, „sine ulla superscriptione”), co niekiedy łagodząco stwierdzaniem, że nie jest ona wymagana (AWil. F255-1469). W skryptach szkolnych – czasem w sprzeczności z podawaną wcześniej regułą – odnaleźć można jednak przykłady hieroglifików opatrzonych słownym komentarzem, między innymi na potrzeby retorycznej argumentacji (BCz. 1555; UWil. F3-2482). Najradzykalniej sprawę przedstawiono w retoryce bazylianów z połowy XVIII wieku, dopuszczając *inscriptio vel lemma* (SLub. 297). W wykładach szkolnych pojawiały się również akcenty świadczące o zamiśle neutralizacji enigmatycznego sensu hieroglifiku pozbawionego słowa. Zalecano mówcy wyjaśnienie enigmatyczności obrazu (na przykład UWil. F3-2087) lub – analogicznie do zasady stosowanej dla symbolu – proponowano w przykładzie mowy objaśnić hieroglifik za pomocą sentencji (na przykład UWil. F3-2162). Odwoływano się również do lektur, które miały obszerniej przedstawić zasadę tworzenia hieroglifików lub rozjaśnić reguły za sprawą podanych obszernie przykładów (na przykład „lege Valeriu[m] Pigerium[!], ex quo magnam colliges eruditione[s]”: UWil. F3-2103; „pater Athanasi[us] Kicher[!] in obelisco Pamphilis, [...] eruit multa arcana in Heroglificis”: Baw. 454).

Pomimo podkreślania wspólnej dla *hieroglyphicum* i *emblema* natury symbolicznej lub akcentowania podobieństwa hieroglifiku i symbolu (na przykład „Hieroglificum, quod e[st] vicinu[m] symbolo”: UWil. F3-2214)

w niektórych opracowaniach – oprócz podanych bezpośrednio definicji – znalazły się wskazówki umożliwiające rozróżnienie gatunków. Hieroglifik wyróżniał się brakiem inskrypcji, prostotą znaczeń (na przykład „hieroglyphicum simpliciter tantum aliquid significat”: BCz. 2455 I; SŁub. 212) oraz enigmatycznością, której pozostałe gatunki symboliczne miały być w ogóle pozbawione (na przykład UWil. F3-2162) lub posiadać ją w mniejszym stopniu (por. „[Emblemata] rem sublatis aenigmatum velis purius proponant”: AWil. F41-612). Ze względu na fakt, że symbolem mogła być także samodzielnie występująca sentencja, nieobecność słowa w konstrukcji hieroglifiku miała istotniejsze znaczenie w relacji z emblematą (UWil. F3-2217). Wskazywano niekiedy, że w przypadku hieroglifików *similitudo* nie wiąże się z *res significata*, a oznaczenie ma charakter arbitralny (UWil. F3-2103). Znaczenie abstrakcyjne figury hieroglificznej (dotyczące rzeczy samej w sobie: UWil. F3-1414) miało wyróżniać gatunek na tle posługujących się przedstawieniami człowieka, cnót i występków emblemy i *symbolum*. Specyficzna nadrzędność *hieroglyphica* wobec obrazów emblematyki (obyczaje, cnoty i występki) wynikała z możliwości uwzględnienia nie tylko *res ipsae*, ale również rzeczy ożywionych i nieożywionych (UWil. F3-2188). Akcentowano szczególnie związek hieroglifiki ze sferą *sacrum*, którą na równi z tematyką *profanum* posługiwała się emblematyka (Oss. 9510). Rozważania na temat różnic między gatunkami umieszczano także w kontekście heraldyki. W retoryce Temberskiego herb był hieroglifikiem przedstawiciela rodziny, zaś w rozszerzonym znaczeniu doktryny moralnej stawał się symbolem<sup>63</sup>. Pogląd jezuita znajdował wytłumaczenie w teorii nowożytnej dewizy, przywołującej zwierzęcą symbolikę hieroglifików (na przykład Henri Estienne, *L'Art de faire des devises*, 1645), powszechnie kojarzonych z *tesseræ gentilitiæ*<sup>64</sup>. Emanuele Tesaurò dopuszczał wykorzystanie prostych hieroglifików (*semplici geroglifici*) w opracowanym za pomocą figur koncepcie dotyczącym rodziny<sup>65</sup>. Wskazywane

<sup>63</sup> A. Temberski, *op. cit.*, s. 292: „Stemma et ad Hieroglyphicum posse accipi et ad symbolum. Si enim aliquem ex Familia significet, erit Hieroglyphicum [...]. Jam vero si Stemma, ad alicujus laudem alterius praeter domum vel ad aliquam doctrinam moralem assumatur, praeserferet similitudinem, proinde erit symbolum”. O relacji heraldyki i hieroglifiki mowa także w wykładach retoryki prowadzonych przez Temberskiego: Oss. 730/ I, k. 119.

<sup>64</sup> Por. A. Szulc, *op. cit.*, s. 148–149.

<sup>65</sup> E. Tesaurò, *Il Cannocchiale Aristotelico, o sia idea dell' arguta et ingeniosa elocutione*, Stefano Curti, Venezia 1678, s. 487.

różnice między gatunkami dalekie są od precyzji, powtarzają jednak podstawowe wyróżniki *hieroglyphicum* w polskiej refleksji teoretycznej.

W piśmiennictwie z terenu Polski i Litwy odnotować można wiele wersji definicji hieroglifyki. Niektóre miały charakter rozbudowanych komentarzy, uwzględniających historyczny kontekst gatunku (na przykład PAN Kr. 1332), przeważnie poprzestawano jednak na omówieniu skrótowym (na przykład „Hieroglyphicum est pictura occulta aliquam rem v[el] ejus proprietates significans absq[ue] ulla inscriptione”: UWil. F3-1392). Odwoływano się także do literatury przedmiotu. Najczęściej przytaczano imiona Horusa Hilliacusa i Brixianusa Pieria (na przykład UWil. F3-2209), rzadziej ojca Kirchera, powołując się na jego dzieła *Oedipus Aegyptiacus* (t. 1–3, 1652–1654) i *Obeliscus Pamphilius* (1650) (Baw. 454, BJ 3278 I). W opracowaniu hasła nie zawsze odwoływano się do literatury *stricte* hieroglifycznej, przytaczano bowiem kompendium Picinellogo czy *Magnum theatrum vitae humanae* (t. 1–7, 1631; wyd. rozszerzone 1678) Laurentiusa Beyerlincka (BJ 3278 I). Kwiatkiewicz w poszukiwaniu „virtutum iudicia et plura alia hieroglyphia” odesłał do popularnych w Polsce opracowań jezuitów Silvestra Petrasancta (*vel* Pietrasanta, *De symbolis heroicis*, 1634) i Jacoba Masena zwanego Maseniuszem (*Speculum imaginum veritatis occultae...*, 1650; nb. dzieło Maseniusza wzmiankował Chmielowski pośród zbiorów hieroglifyki) oraz niehieroglifycznych zbiorów Claude’a Paradina (*Devises heroïques*, 1551; *Symbola heroica*, 1562) i Jacoba Typota (Typotius, *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum...*, 1601–1603)<sup>66</sup>. Szczegóły definicji przekazywano na podstawie słownika Guillaume’a Budé (Budaeus, *Commentarii linguae graecae...*, 1529, na przykład SŁub. 55, UWil. F3-2237) i opracowań Caussina. Prócz odrębnego potraktowania zasady *similitudo* (kwestia ta wymaga dodatkowych badań) w szkolnych definicjach hieroglifyki nie ma elementów polemicznych. Nie referowano na przykład krytycznej opinii wyrażonej przez Masena (*Speculum imaginum veritatis occultae*) na temat odpowiedniości dla symboliki metonimii, mimo iż dzieła autora czytywano w Polsce i polecano jako wzorce opracowania symboli<sup>67</sup>. Nie zagłębiano się również w tajniki egiptologii, pomijając przykłady związane bezpośrednio z hieroglifycznymi inskrypcjami i wierzeniami Egipcjan, obficie zilustrowanymi w opracowaniach Kirchera.

<sup>66</sup> J. Kwiatkiewicz, *Eloquentia reconditior...*, s. 227; B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 820.

<sup>67</sup> Zob. J. Sokolski, *Barokowa księga natury...*, s. 84–86.

Na podstawie badanego materiału przyjąć można, że w pierwszej połowie XVIII wieku dochodziło coraz częściej do upraszczania i redukcji informacji na temat hieroglifiki. Gdy ówczesna nauka ustosunkowała się krytycznie do interpretacji języka i tradycyjnych znaczeń hieroglifiki, z definicji zaczęto usuwać kontekst historyczny, wpisując *hieroglyphicum* w nurt symboliki i ikonologii. Osłabieniu uległ aspekt sakralności i egipskiej mądrości. Instrukcje retoryczne podlegały tendencjom analogicznym do kompendiów ikonologii, w których hieroglifiki na równi z emblematami odgrywały rolę symboli i atrybutów, nierzadko pod wspólnym określeniem *figures hiéroglyphiques*<sup>68</sup>. Emblemat zaczęto pojmować jako skoncentrowaną na pouczeniu moralnym dewizę hieroglificzną (*devise hiéroglyphique*), warunkowo posiłkującą się dodatkiem słowa lub inskrypcji<sup>69</sup>. W popularnym słowniku Antoine'a Furetière'a uznano, że źródłosłowem słowa *hieroglyphe* jest *emblème*, zaś hieroglify Egipcjan nie były literami, a symbolami. O hieroglifach jako symbolach hieroglificznych (*symboles hiéroglyphiques*) mowa również w tak zwanym *Journal de Trévoux*<sup>70</sup>. Pozostające pod wpływem klasycyzmu, propozycji siedemnastowiecznej teorii dewizy<sup>71</sup> lub krytyki gatunków kunsztownych upowszechnionej przez „Spectatora” leksykony francuskie miały wpływ również na polskie kompendia. W pod-

<sup>68</sup> Por. D. de La Feuille, *Essay d'un dictionnaire contenant la connoissance du monde, des sciences universelles, et particulièrement celle des medailles, des passions, des moeurs, des vertus et des vices, etc. Representé par des Figures Hieroglyphiques, expliquées en Prose et en Vers*, Jacob van Wesel, Wesel 1700.

<sup>69</sup> J.B. Boudard, *Iconologie tirée de divers auteurs...*, Johann Thomas Edlen von Trattem, Wien 1766, k. sygn. a3v; J.R. de Petity, *Le manuel des artistes et des amateurs ou Dictionnaire historique et mythologique des Emblèmes, Allégories, Énigmes, Devises, Attributs et Symboles...*, t. I, Jean Pierre Costard, Paris 1770, s. xv. Por. D.S. Russell, *The Emblem and Device in France*, Lexington (Kentucky) 1985, s. 109.

<sup>70</sup> A. Furetière, *Dictionnaire universel, contenant generalement tous les mots françois... Ensuite corrigé et augmenté par... Basnage de Beauval, Pierre Husson et al., La Haye 1727*, t. II, k. sygn. Aaaaa2: „Un hieroglyphe selon l'origine du mot, est un emblème, ou un signe des choses sacrées. [...] Les Hieroglyphes des Egyptiens n'étiépien pas des lettres, mais des symboles”; *Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts...*, Jean Boudot, Trévoux 1701, s. 179–180.

<sup>71</sup> Na przykład Claude-François Ménestrier, autor między innymi *La philosophie des images énigmatiques*, J. Guerrier, Lyon 1694, przekład: *Philosophia imaginum*, J. Jansoon van Waesberge, Amsterdam–Gdańsk 1695. Zob. M. Górska, *Recepcja francuskich księzek emblematycznych i zbiorów symboli w Rzeczypospolitej XVII i XVIII wieku*, [w:] *Francusko-polskie relacje artystyczne w epoce nowożytnej*, red. A. Pieńkos, A. Rosales Rodriguez, Warszawa 2010, s. 55–65.

ręczniku architektury Wojciecha Bystrzonowskiego (*Informacya matematyczna...*, 1743) hieroglifik skojarzony został z elementem dekoracji gzym-su lub konstrukcji fajerwerkowej<sup>72</sup>. W *Nowych Atenach* Chmielowskiego *Ikonomia* Ripy była zbiorem *Hieroglyphica et Emblemata*, a do hieroglifiki zaliczono również znaki malowane na szyldach (na przykład „miednice cyrulika, nożyce krawca”)<sup>73</sup>. Zdaniem Michała Abrahama Trotza, *hiéroglyfe* (*hieroglyphum*) to „wyobrażenie, znak, wyrażenie, symbolum nabożne”, *hiéroglyfique* (*hieroglyphicus*) – „sympoliczny[!], hyroglyficzny, znaczący co”. *Emblématique* utożsamiono z „emblematyczny, hyroglyficzny”, zaś „symbolizować się” znalazło przełożenie w „être l’hiéroglyfe, le simbole de qu[elque] ch[ose]”<sup>74</sup>. W opublikowanym w Warszawie w 1745 roku pod redakcją pijara Dymitra Koli drugim tomie słownika Pierre’a Daneta „hieroglyphe, ou jéroglyphe” (definicja: „Figure ou symbole mystérieux, dont se servoient les Egyptiens à enveloper tous les secrets de leur theologie”) miał odpowiedniki w *symbolum hieroglyphicum, litterae hieroglyphicae* i „tajemnym malowaniu”, *hieroglyphique* – w przymiotnikach „tajemny” i „misterny”<sup>75</sup>. W drugiej połowie XVIII wieku oprócz wcześniej obserwowanej tendencji mieszania hieroglifiku z symbolem, emblematem czy herbem dołączyła również ocena negatywna, znana także z kart Encyklopedii („invention imparfaite, défectueuse, propre aux siècles d’ignorance”). W *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości* (1781) łączonym z nazwiskiem Ignacego Krasickiego hieroglifik – ograniczony do dziedzictwa Egipcjan – określono jako „sposób pisania, nie literami, ale osobliwemi znamionami i wyobrażeniem rzeczy”, podsumowując: „Klucz albo tłumaczenie onych mimo usilności sławnego Kirchera nie jest wynaleziony. A przeto te znamiona powierzchownością swoją ludzić zawsze będą prózną cieka-

<sup>72</sup> W. Bystrzonowski, *Informacya matematyczna rozumnie ciekawego Polaka Swiat cały, Niebo, y ziemię, y co na nich iest, w trudnych kwestyach y praktyce, iemuz ułatwiaiąca*, Drukarnia Kolegium Jezuitów, Lublin 1743, k. nlb. (§ XXXI: *O ozdobieniu części kolumnacyi*).

<sup>73</sup> B. Chmielowski, *op. cit.*, cz. 1, k. sygn. b3, s. 819.

<sup>74</sup> M.A. Trotz, *Nouveau dictionnaire françois, allemand et polonois, entici de plusieurs exemples de l’histoire polonoise, des termes ordinaires des arts et des remarques de grammaire les plus nécessaires...*, t. I, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1744, szp. 2124, 2984; *Nowy Dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski... Nouveau Dictionnaire polonois, allemand et françois...*, t. III, Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig 1764, szp. 2225.

<sup>75</sup> P. Danet, *Nouveau grand dictionnaire... françois, latin et polonois... Nowy wielki dykcyonarz... francuski, łaciński i polski...*, t. II, Drukarnia Pijarów, Warszawa 1745, s. 124.



wość antykwariuszów<sup>76</sup>. Wcześniej w „Monitorze” Krasicki skrytykował hieroglifikę („szczerze obrazy zwierząt”) wśród „zadawnionych sposobów pisania”, gdyż „wiek tajemnic podobnych ustał<sup>77</sup>”. W drugiej połowie XVIII wieku hieroglifikami zwano rozmaite gatunki poezji kunsztownej, herby opatrzone inskrypcjami, symbole masońskie, samodzielnie występujące lemmy lub pozbawione ich kompozycje w typie groteski, repertuar znaków i symboli uznanych za tajemniczy, niezrozumiały, dziwaczny lub wymagający komentarza.

Retoryczny charakter recepcji hieroglifik w Rzeczypospolitej miał wpływ zarówno na sposób definiowania gatunku, jak i na poziom jego odniesienia do emblematyki i symboliki, z którymi na równych prawach współtworzył między innymi oracje i kazania. Na podstawie wykorzystanych źródeł i przedstawionych wyżej szczegółów definicji można przyjąć, że hieroglifikę rozumiano przede wszystkim jako symbolikę zwierząt i przedmiotów o uproszczonym, abstrakcyjnym i utrwalonym dzięki tradycji znaczeniu, widzianą w kontekście rytych lub malowanych pamiątek egipskiej przeszłości oraz charakteryzującego się tajemniczością *sacrum*. Abstrakcyjność i antynarracyjność figury (dalekiej od rzeczywistego hieroglifu) umożliwiały połączenie hieroglifików w obrębie tekstu lub ryciny bez uwzględnienia prawideł natury bądź zasady jedności miejsca i czasu. W obrębie sztuki odpowiednikiem hieroglifik był groteska<sup>78</sup>. Rekonstruowany schemat modyfikuje praktyka szkolna, zwłaszcza kontekst erudycji znanych z kart rękopiśmiennych retoryk, w których przykłady z książek emblematycznych najczęściej ograniczano do obrazu i lemmy, niekiedy również do części *pictura*. Porządkowanie symboliki różnej proveniencji (także symboli i emblematów o proveniencji hieroglificznej) pod względem zastosowanych motywów lub znaczenia musiało prowadzić do odciążenia hieroglifik od właściwego jej kontekstu enigmatycznego i rozluźnienia definicji.

---

<sup>76</sup> *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres...*, t. VIII, Samuel Faulche et Compagnie, Neufchastel 1765, s. 205–206 (*Hiéroglyphe*, oprac. L. de Jaucourt); I. Krasicki, *Zbior potrzebniejszych wiadomości, porządkiem alfabety ułożonych*, Michał Gröll, Warszawa 1781, t. I, s. 368.

<sup>77</sup> „Monitor” 1766, nr LXVI, s. 513.

<sup>78</sup> P. Morel, *Les grotesques. Les figures de l'imaginaire dans la peinture italienne de la fin de la Renaissance*, Paris 1997, s. 35, 42–44, 49–60. Przykłady hieroglifik w grafice polskiej prezentuje J. Bednarska, *Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku*, cz. 2: *Problematyka stylistyczno-formalna polskiej ilustracji panegirycznej*, Katowice 2005.

Do połowy XVII wieku, gdy częściej korzystano z książek emblematycznych i zbiorów hieroglifików niż z wypisów, istotniejszy musiał być wpływ reguły niż retorycznej praktyki katalogowania. Utrata wzorca bezpośredniego i upowszechnienie definicji leksykonów tłumaczy zwyczaj określania pojęciem motywów bądź porównań uznanych za abstrakcyjne, tajemnicze czy alegoryczne. Można wysunąć hipotezę, że znaczenie *hieroglyphicum* nie ograniczało się do definicji gatunku. Fascynacja repertuarem hieroglifiki wynikała z jej przynależności do wyższego poziomu znaczeń, jakim była *sapientia veterum*, której uniwersalny charakter podkreślała nie tyle nieobecność słowa, ile raczej posłużenie się pradawnym „alfabetem”. Powszechnie odczuwany kontekst „liter hieroglificznych” neutralizował brak liter rzeczywistych, który traktowano – być może z tego właśnie powodu – w sposób mniej radykalny niż we współczesnej teorii. Można przypuszczać, że określenie *hieroglyphicum*/hieroglifik modyfikowały przekraczające ramy definicji zagadnienia obrazu (*imago*) i pisma, tradycje *Fizjologusa* i Horapolla, prawa sztuki pamięci i kryptografii czy fascynacje naukowe (język uniwersalny). Kontekst erudycji w zastosowaniu pojęcia miał szczególnie charakter, a uwzględnienie go w badaniach powinno ułatwić identyfikację lub interpretację konkretnych przykładów zastosowania hieroglifików w piśmiennictwie i sztuce (zwłaszcza powstałych do połowy XVII wieku). Z praktyki retorycznej można wyprowadzić wniosek, że obecność lemmy i subskrypcji nie jest wystarczającą przesłanką do wyłączenia przykładu z zasobu hieroglifiki. Popularność na terenie Rzeczypospolitej *Hieroglyphica* Pieria Valeriano wiązała się ze znajomością określonego repertuaru hieroglificznego, ale i z promocją bliskiego sztuce stemmatu wzorca pochwały (dedykacje poszczególnych książek dzieła – w tym Radziwiłłowi – miały charakter stemmatyczny). Ogólnikowe ujęcie sakralności i starożytności znaczeń hieroglifiki godziło się przypuszczalnie lepiej z pojmowaniem symboliki heraldycznej i rodowej tradycji niż *emblemata* czy *symbola*, które wiązano między innymi z erudycją typu humanistycznego i przedstawieniami złożonymi z kilku motywów czy wątków. Ze względu na sporadyczne w polskiej heraldyce zastosowanie dewizy odmalowywane na tarczach herbowych zwierzęta i motywy znajdowały w hieroglifice naturalny odpowiednik. Nie negując przykładów ewidentnej fascynacji polskich pisarzy teoretycznym modelem *emblemata triplex*<sup>79</sup>, hipotetycznie można przyjąć, że

<sup>79</sup> Zob. m.in. J. Pelc, *op. cit.* W badaniach ostatnich lat coraz wyraźniej odchodzi się od definicji trzyczęściowego emblematu. Por. P.M. Daly, *Emblem Theory...*, s. 46 i n.;

to repertuar hieroglifiki, przefiltrowany przez praktykę retorycznego pojmowania erudycji i historii, okazał się najbardziej twórczy w określeniu specyfiki piśmiennictwa Rzeczypospolitej sytuowanego na pograniczu emblematu i stemmatu<sup>80</sup>.

## Aneks

Spis wykorzystanych źródeł rękopiśmiennych (w nawiasie okrągłym wskazano lokalizację informacji dot. hieroglifiku)

Gdańsk, Biblioteka Gdańska PAN (PAN Gd.)

2188: [Wykłady z retoryki], XVIII w. (k. 85).

Kórnik, Biblioteka Kórnicka PAN (PAN Kór.)

600: *Aurifodina Rhetorices Scientiae... in Athaeneo Chodkiewicziano Crosensis Soc[ietatis] Iesu Laboriosae Manui Tradita...*, 1739–1750 (k. 6v–7v).

605: [T. Szczygielski?], *Miscellanea rhetorica et epistolaria*, Łuck 1640 (k. 4v).

610: *Polonia compendiosa Patriae ignorantiae magistra Polonis eloquentiae Tullianae candidatis inscripta*, 1690–1692 (k. 113, 186).

619: *Flumen eloquentiae Tullianis e fontibus derivatum...*, 1728 (k. 13).

621: *Pegma funebre illustrium Sententiaru[m] Historiarum Apophthegmatum Symbolorum Necnon Locorum Communium Ad Sermones Funebres concinnandos conferentium...*, 1677 (s. 48–54).

1121: *Aureum vinculum Solutae Eloquentiae seu Fascia Gostomiana In Coronam Nobilissimae Iuventuti Inflexa...*, 1712 (k. 4v, 111v).

11169: *Orator sacro-politicus In suo Genere & subiectus speciebus explicatus auditoribus eloquentiae in Collegio Karnkoviano...*, XVII w. (k. 16, 34).

Kraków, Biblioteka Jagiellońska (BJ)

3278 I: *Arcana rhetoricae et poeticae artis*, Przemysł 1714 (k. 92, 159v, 162).

6780 II: [Zbiór podręczników poetyki i retoryki], XVIII w. (k. 108).

Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich (BCz.)

1555: W.J. Tyxiński, [Kompendium retoryki], Warszawa 1680 (s. 10, 15, 58, 100).

2050: *Appartus sententiarum*, XVIII w. (s. 19, 84, 88).

D. Graham, *Emblema multiplex: towards a typology of emblematic forms, structures and functions*, [w:] *Emblem Scholarship: Directions and Developments. A Tribute to Gabriel Hornstein*, ed. P.M. Daly, Turnhout 2005, s. 131–158.

<sup>80</sup> Por. P. Buchwald-Pelcowa, *Na pograniczu emblematów i stemmatów*, [w:] *Słowo i obraz...*, s. 73–95.

2373 I: *Caput sub Lauro Geminum, Apollo et Mercurius... Posnaniae in Collegio S.J.*, 1736 (s. 108–109).

2455 I: J. Krakowski, *Penarium Tullianae eloquentiae ad usus Politicos Poloniae iuventuti in Collegio Vilnensi...*, Wilno 1683 (s. 298, 469, 540).

Kraków, Biblioteka PAN i PAU (PAN Kr.)

1333: *Thronus reginae artium et ingeniorum rhetoricae... in collegio radomiensi Scholarum Piarum traditus...*, 1713 (k. 45v, 46v).

1747: *Umbra Lucis Parens...*, Pułtusk 1729 (k. 16v, 42v).

Lublin, Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego (ŁLub.)

3: *Iter Longum per praecepta Rhetorica Breve per exempla Oratoria...*, 1729 (k. 38v).

9: W. Kołtyzewski, *Bicollis Parnassus... in Col[legio] Maciejiowiano Lublinen[si] Soc. Jesu demonstrata*, 1739, 1741 (k. 48).

Lublin, Biblioteka Seminaryjna (SLub.)

55: T. Turski, [Zbiór wypisów retorycznych], 1703 (s. 1).

64: *Orator Polonus Sacer... Praeceptis Classicorum Rhetorum... Instructus Calissij*, 1703 (k. 9v, 93v).

212: *Regina bellatrix Eloquentia...*, Rzeszów 1710 (k. 185).

249: *Aerarium Reginae animor eloquentiae... Dispositum Eloquentiae Auditoribus in Palladio L. Coll. Schol. Piar[um]...*, 1713 (s. 95).

297: [Wykłady retoryki], Onufriewo k. Mściślawia 1751 (k. 50–51).

537: *Tractat[us] De Elocutione & Ejus Variatione*, 1694 (k. 45, 48v–49).

Lwów, Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka (Baw.)

[Fond 4, opys 1]

434: *Bina poseos clasiis ligata et soluta per Lubomircianu[m] Helesponiu[m] a bicollis Parnassi vertice...*, XVII w. (k. 78).

452: *Interregnum Eloquentiae Regiam ad scepra Rhetoricae Candidatis Viam aperiens. In regali Jagiellonico Collegio Societatis Jesu Resseliensi. Sub praeside et professore Admodum Re[vere]ndo Patre Jacobo Raas...*, Reszel 1696 (k. 48v).

454: *Explicatio doctrinarium Cipriani Soarii de Eloquentiae. Quaestiones. Instructiones congratulatoria. De Stemmatibus*, XVII/XVIII w. (k. 14).

463: *Instructio rhetorica...*, 1651 (k. 25).

474: *Ars rhetorica*, Piotrków 1717 (k. 11v–12).

476: *Ars rhetorica*, XVII w. (k. 32v).

477: *Apparatus qui Oratori Scholastico, Politico et Sacro conducere possunt seu Rhetorica per A.R.Patrem Franciscum Torquatium a S. Antonio Praefectum dictata*, XVII w. (k. 14v).

789: *Liber varias Artis Poeticae et Reginae Artium Eloquentiae formas complectens. In Złoczowiensi Residentiae Scholarum Piarum scriptus*, 1739 (k. 37).

Poznań, Biblioteka Uniwersytecka (BUPoz.)

522 I: [Podręcznik poetyki], 1728 (s. 111).

Warszawa, Biblioteka Narodowa (BN)

akc. 2013: [Poetyka i retoryka], XVII w. (k. 29)

II 6756: *Partitiones oratoris Poloni ad statum civilem seu politicum, sacrum et militare accommodatae et in usum iuve[n]tuti Poloniae elaboratae...* In *Collegio Leopoliensi Societatis Iesu Auditor Bartholomaeus Shuski*, 1636 (k. 7v).

II 6762: [Retoryka], XVII w. (k. 27v, 29v–30v, 36).

I 6766: *Compendium praeceptorum rhetoricorum de artificiosa orationis structura*, XVII w. (k. 133).

Wilno, Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk (AWil.)

F9-19: *Palatium Tullianu[m] seu Aureae Eloquentiae aedes in Palatinatus Nouogrodensis sede erectae...*, 1690 (k. 36).

F9-295: [P. Samsonowicz, *Rhetorica*], 1727 (k. 22v).

F17-213: *Constitutiones Regni eloquentiae Reginae animorum collectae atque in Radiviliano Athenaeo Collegii Nesvisensis Soc. Jesu Eloquentiae Auditoribus traditae*, 1696 (k. 169).

F41-529: [Rhetorica], 1739–1741 (k. 14v, 240v).

F41-530: *Institutiones oratoriae ad usum practicum accomodatae*, 1667 (k. 61).

F41-536: *Poesis eaque Secundum quod ordinarias artificii Poetici...* in *Scholis Varsaviensibus S. Piarum Exposita*, 1738–1739 (k. 48).

F41-608: [M. Karwowski], *Officia Neorhetoribus Academicis In Regno Eloquentiae Distributa et oblata...* In *Alma Vniversitate Vilnensi Soc. Jesu An[n]o D[omi]ni 1685 Per Admdu[m] Rdum Patrem Michaelem Karwowski*, 1685–1686 (k. 63v–64).

F41-612: *Quincunx rhetoricus...*, Wilno, ok. 1636–1640 (s. 7–8).

F255-1469: [Rhetorica], druga poł. XVII w. lub pocz. XVIII w. (k. 33).

Wilno, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (UWil.)

F3-646: *Novus orbis in urbe Palaemonici orbis metropoli anseuiciana cynta repertus...* in *Academiae Universitate Vilnen[sis] Societatis Iesu...*, 1728 (s. 55).

F3-895: *Aetas aurea sub beato Protasevicia[n]i caeli climate lacteis et mellejs eloquentiae exuberans rivis...* in *Universit[ate] etc. Academiae Viln. Academicis Lactantijs, Palaemonijs Rhetoribus...*, 1714 (k. 133–134).

F3-1009: *Rhetorica politica, civilis et religiosa praeceptis et praxibus scholasticis sacrisq[ue] instructa. Neo Minorennibus Rhetoricae Svadae Candidatis in Beynartoviano Poporcensi Athaeneo degentibus...*, 1742 (k. 12v).

F3-1067: *Regni rhetorici leges scriptae sub Rdo P. Szypt[...] a me [...] Markiewicz anno Dni 1703* (s. 144).

F3-1097: *Tractatus primus de arte oratoria*, Wilno 1703 (k. 42).

F3-1324: *Orator in libero reginae artium eloquentiae regno princeps. Literariis expeditationib[us] in scholastica arena... ad instruendos in politico stylo... in collegi Jozefowiciano Szczuczynensi scholarum Piarum expositus...*, 1726–1727 (s. 18).

F3-1364: *Domus Ciceronis Poloniae eloquentiae... ad literalia studia redeuntibus rhetoribus Coll. Grodn[ensis]...*, 1703 (s. 121–122).

- F3-1392: I. [Poetica], XVIII w.; II. *Annus quietis die sabatthi Scholasticos labores...*, 1731 (s. 80; s. 29).
- F3-1394: *Catena eloquentiae ex firmis styli rhetorici... scholas pias Collegii Szczukoviani...*, 1715 (s. 200).
- F3-1409: *Respublica principis facultatum regnorum et animor[um] moderatrix liberae seu solutae eloquentiae... ordinata in republica scientiarum se Universitate et Academia Vilmensi Soc. Jesu...*, 1723 (k. 32).
- F3-1414: [Rhetorica], Grodno, ok. 1699 (k. 17v–18).
- F3-1421: I. [Poetica], Wilno, 2 poł. XVII w.; II. *Rhetorica*, Wilno, pocz. XVIII w. (k. 52v, 63, 199v).
- F3-1426: *Syodus Apollini[nis] Ortu Mer[ecensi?] Conspi[cius]...*, XVIII w. (k. 67).
- F3-1521: [Poetica], Kijów, 1788 (s. 34).
- F3-1430: [Rhetorica], ok. 1727 (k. 4v).
- F3-1812: *Magistra artium liberalium eloquentia ad lauream linguae candidatis prodroma in archiducali Radiviliorum... rhetoricae facultatis auditorib[us] in eruditionis cultum...*, 1737 (k. 31v–32).
- F3-2087: I. W. Kościuszko, *Breve artis poeticae*, Wilno 1680; II. K. Łosiewski, *Universitas Scholastico-Civilis Eloquentiae in breve compendium redacta atque in Universitate Vilnensi S. Jesu Academicis Rhetoribus proposita...*, 1681 (k. 71v, 105, 171v, 333–334, 335v–336v).
- F3-2103: B. Dankwart, *Artis praecepta rhetoricae praxibus illustrata...*, Wilno 1663 (k. 24v–25).
- F3-2109: I. [Eloquentia], XVIII w.; II. *Orator perfectus...*, XVIII w. (k. 68).
- F3-2117: *Porta ad Eloquentiam*, 1682 (k. 7–8).
- F3-2126: [Rhetorica], druga ćw. XVII w. (k. 2).
- F3-2132: [A. Piękowski, *Rhetorica cum variis scientiis*], Łuck 1641/1642 (k. 106).
- F3-2162: S. Pączkowski, *Civilis ac politicus orator ad cultioris eloquentiae normam...*, Łuck 1683–1685 (k. 31, 255, 257).
- F3-2188: I. [M. Suffczyński], *Tyrocinium Eloquentiae*, Wilno 1694/1695; II. [M. Troyniewicz] *Capitolium Reginae Animorum Eloquentiae...*, 1695 (k. 76v–78).
- F3-2208: *Suada armata per suas acies et ordines disposita*, Warszawa, druga poł. XVII w. (k. 58v).
- F3-2209: I. [A. Wyrwicz?], *Manuale rhetororum ad usum Patriae accomodatum*, Wilno 1668/1669; II. [A. Wardacki], *Orator Politicus*, Wilno 1660 (k. 13, 133).
- F3-2214: I. [A. Rabaszewski], *Palatium Tullianum*, Nowogródek 1693; II. W. Burski, *Annus politicus*, Kowno 1694 (k. 39, 106, 116).
- F3-2217: P.J. Buchalski, *Introductio ad Palatium Eloquentiae*, Wilno 1668/1669 (k. 91).
- F3-2237: *Rhetorica*, XVII w. (k. 40).
- F3-2260: [M. Gofyński], *Rhetorica*, Kalisz 1688/1689 (k. 121v).
- F3-2267: [Poetica], 1738–1740 (k. 65).
- F3-2277: [Rhetorica, poetica], pocz. XVII w. (k. 81).
- F3-2482: [M. Karwowski], *Professio boni rhetoris triplicem obligatione[m] invenienti, disponendi, et argumentandi... In Radiviliano Pinscesi Collegio Societatis Iesu...*, Pińsk 1691 (k. 18v–19, 104, 132, 159v).

- Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Oss.)  
730/I: [A. Temberski], *Trismegistus Eloquentiae Triplex...*, 1703 (k. 119).  
736/I: *Regulae poeseos et eloquentiae civilis in 3 partes digestae atque in scholis patrum S.J. traditae...*, XVII w. (s. 44).  
5175/I: *Acies libertatis sub libero Tullij Jove Expeditis ingeniorum possibus definienda ad erudita capitum deambulacra Tullianae Literaturae Sectatori in Gnoinsciano-Mscislaviensi Athenaeo indicata... Proposita a Rndo Patre Jacobo Golembiewski Rhetorices Professore*, 1744 (s. 447).  
5176/I: *Poetico-rhetorica exercitia S.I. Pars prima: De elocutione et inventione*, XVIII w. (s. 52).  
5333/I: [Pisma retoryczne etc. Kolegium Drohickiego S.J.], XVIII w. (s. 164).  
9510/I: *Orator Polonus utriusque politiae humanae et divinae a tribus linguis et triplici eloquentia graeca latina et polona informatus... factae... Lublini in aula Collegii Societatis Iesu*, 1646 (s. 8–9).  
Pawl. 77: *Aureum vinculum solutae eloquentiae, Fascia Gostomiana in coronam nobilissimae iuventuti inflexa, majorum ceris illustrata, stemmatib[us] quasi gemmis distincta...*, 1711 (k. 6v).

## Summary

The article is concerned with the definition of the “hieroglyphic” which was used in the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth from the 17<sup>th</sup> to the 18<sup>th</sup> century. It takes into consideration the definition found in linguistic dictionaries and studies the area of rhetoric and poetics (printed and hand-written texts, mainly Jesuitical and Piarist ones). Apart from terminological allusions in literary texts they constitute the basic sources of information for understanding emblems and symbols (Polish writing lacks a separate treatise on issues related to symbolical genres). Polish definitions were far from egyptological issues or the hermetic tradition. During the review of material, attention has been afforded to the blurring of the differences between symbolical genres (for example considering the hieroglyphic as equivalent to an emblem or symbol due to their “symbolic” character, and using hieroglyphics as an emblematic pictorial element) was to a great extent caused by the rhetorical character of their reception. The use of scripts and dictionaries of symbols lead to the loosening of the definition of the hieroglyphic after the first half of the 17<sup>th</sup> century, and to the use of the hieroglyphic to name motifs or comparisons regarded as abstract, mysterious and allegorical. The key issues related to the definition of the hieroglyphic in Poland and Lithuania involved defining the relationship between the genre and image or writing. Among other things, the relationship between hieroglyphics and Egyptian letters was emphasized, the lack of

the lemma, the use of sign images or sentences. Due to the influence of studies on the art of memory, hieroglyphics were perceived as compositions consisting of letters of rebus-like character and pictorial alphabet. In the last years of the 17<sup>th</sup> century the genre has gained interest due to cryptography and universal language. In Poland and Lithuania hieroglyphics were mainly understood as animal and object symbols of simplified, abstract and established, traditional meaning. They were also seen in the context of Egyptian keepsakes from the past and the mysterious sacrum. Attention was also given to this genre in the context of heraldry (coats of arms were perceived as hieroglyphics of representatives of noble families). It was believed that hieroglyphics stemmed from the principle of similarity (*similitudo*, sometimes identified with allegory), as well as metonymy and synecdoche. In the rhetoric of the turn of the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, hieroglyphics were combined with the moral doctrine which is typical of emblematics. In the first half of the 18<sup>th</sup> century it was common to simplify information about hieroglyphics and to reduce the historical content and sacral aspect of the genre in favor of symbolism and iconology. The enigmatic nature of meaning has gained a pejorative sense. The material which has been subject to analysis (a list of handwritten rhetoric and poetics has been included in the annex) has proved that the reception of hieroglyphics has exerted a decisive influence on the distinctness of Polish emblematics. What may be clearly seen in the context of the definition of the *hieroglyphicum* is the specificity of symbolical writing on the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth – the borderline between the emblem and stemma.